

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 59
(17547)

2008 чылдың
июнь 5,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

Кызыл хоорайда хемниң Коң талазында азы тодаргайлаарга Вавилинский затон деп черде көдээ ажил-ажыл кооперативи «Феникс» тургустунга-ла чаа 3 чыл болуп турар. Нариман, Лилия Ягьяевтер 30 гектар шөлде ногаа тарып өстүрүп турарлар.

Оларның кооперативинде ам бо хүннерде ажил кидин түлүк. Узбек Республиканың төлээлери 10, база Кызыл хоорайның чанында суурлардан 11 херээжен улус капуста рассадаларын шөлче олуртуп, ажилдап турда, бис чеде бердивис.

Лилия көрей омак-сөөктүг, Тывага 1995 чылда келгеш, 1998 чылда өөнүң ээзинге дужуп өгленгеш, ол олчаан мында чурттап артып калган.

Нариман Москваның Бауман аттыг университетин ужар аппараттарның конструктор инженерин деп мергежилдиг дооскан. Ол Крым татары, 6 дылды эки билир болгаш хей нациялыг ажилчынары-биле оларның дылынга хостуг чугаалажыр.

Олар бир оолдуг. Руслан бо чылын школаже кирер. Кызылдың 14 дугаар школазынга өөредир күзелдин авазы чугаалады. «Чүге дээрге оон мурнунда ол девискээрге 34 дугаар уруглар садынга барып турган бис, эштери-биле өөренирин күзээр-дур бис» — деп, ол тайылбырлады.

Нариман аэропорт шугумунга ажилдап тургаш, аэропорт девискээринге 20 чыл дургузунда 37 гектар шөлдү арендап алган турган. Аңаа ажилдап тургаш, аэропорттун столовазын ногаа-биле хандырып, шору орулгалыг турганын Нариман чугаалап турду. Ол шөл чурттуң айыыл чок чоруун хандыраарының дүрүмне-

ДУГУРЖУЛГА БАР

(СОЛУГА: бүдүн чыл ажилдаар теплица; консерва заводу база херек)

ринге таарышпас боорга, ногаа тарыырынга ону чөпшээрэвес апарган.

Ам бо девискээрни 50 чылда арендага алган. Урезинерни чүгле Ташкентке баргаш, голланд сорттарны садып ап турарлар. Ажилчындардан Маадыр Ооржак бо девискээрни кажалап эгелээр-ле, мында ажилдап эгелээн, кылбас-тутпас чүвези чок, «алдын» холдуг, ийи орус херээжен улус бар, олар база Нариман-биле 10 дугаар чыл кады ажилдап турарлар. Кажан, чүнү канчаарын олар боттары-ла билер, езулуг мергежий берген. Аркан ажилдакчылары хуусаа дургузунда ажилдааш чоруй баар, доктаамал эвес, олар хүнде 150 рубльди ажилчын хүн дээш ап турар.

Дүштеки чем халас, эртен-кежээ аай-дедир чедирип сөөртүр.

Мен ажилчындар-биле чугаалажыр дээш тыва уруглар аразынче кылаштаарымга, арнын чажыраар болдулар. Ынчан оларның-биле чугаалажыксааш, чанынга чеде бергеш, айтыраарымга, оларның эштеринин, таныыр улунуң өске улус ажилы кылып бээр кижилерге хамаарылгазы багай деп билдим. Оларның боттарының үзел-бодалын сонургаарымга, «ажыл чок-тур, хүнде 150 рубль кайда боор, кезек када ынчаар ажилдаар, оон өске ажилдар тыпты бээр ыйнаан» деп хариылар болдулар.

Ногаа шөлүнде хүүрек-даа, хууңнар, лейкалар-даа туткан кижилер көзүлбеди. Чаңгыс-даа

кижи чогул. Ол хирезинде чалдар аразында суг кылаңайнып агып чыдыр. Бо бүгүнүң чылдагааны дээрге, суггарылга чер иштинде салдынган хоорзалар таварыштыр агып турар болгаш ындыг. Нариман ханы кудук кактыргаш, ону насос күжү-биле сордурар кылып алган. Черден үнген арыг суг 20 кубометр хире хемчээлдиг, бедикте тургускан демир доскаарже кирип турар. Оон тура шөлче тарап чоруткан хоорзаларже кирген. Насос барык-ла дүн-хүн чокка ажилдап турар болду.

Ажил-агый-биле таныжып турувуста, ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол бо ажил-агыйның удуртукчузу Нариман Эмир-

Асанович-биле ужуражып, консерва заводу дээш үндүрген 10 млн. рубльди канчаар шынчээди алганын сонургап айтырган. 10 млн. чээлиниң 7 млн. рубль дериг-херекселдер садып алырынче, 3 млн. электри шугуму болгаш техниктиг чөпшээрел алырынче кирген. Дериг-херексел бар, завод боду туттунмаан. Ынчангаш немей чээлиден бээрин Н.Э.А. Ягьяев дилээн.

— Бо чылын кайы хире капуста, картофель дужаар силер?

— 200 тоннаны, ол хире картофельди база дужаар мен.

— Бүдүн чыл иштинде ногаа бээр теплица ажилдадып болур силер бе?

— Оон чарыгдалы дыка улуг болур. Чамдыкта орулгазындан-даа ажа берип болур.

— Хөмүр-даш бодувустуудур. 100 млн. рубль хире болур-ла ыйнаан, тудуу.

— Меңээ бүзүрелдиг дузалакчы болза, ажилдадыптар мен.

— Ынчаарга дугурушканы-выс ол.

Дугуржулгада консерва заводунуң тудуу дээш акша аңгылатынмааны шын эвес, ону эде көөрүн Шолбан Валерьевич В.Енданга чагаан. Күрүне чагыы езугаар немелде акша көрдүне берип болур бе, өөренип көөр. Консерва заводу республикага улуг ужур-дузалыг деп, Ш.Кара-оол демделеди.

Бодунуң күш-ажылы-биле Чазак Даргазының бүзүрелин чаалап алган бо сайгарлыкчы бистиң чаңгыс чер-чурттугларымыска үлгер болур ужурлуг. Тывага чүү-даа өзүп үнүп келир, чүгле кызымак ажил херек деп, Лилия Ягьяева чугаалап, ону ажилы-биле бадыткап, бисти үдеди.

Айлаң ДАРЖАА.

В. Шайфуллинниң тырт-тырган чуруу.

БИРГИ ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯ БОЛУП ЭРТКЕН

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының үшкү чыгыжының бирги организастьг сессиязы дүүн, июнь 4-те республиканың Улусчу чогаадылга бажыңыга болуп эрткен.

Найысылалдың Төлээлекчилер хуралының бирги организастьг сессиязын эрттирерин белеткээр ажилчын бөлүктүң удуртукчузу Салим Кызыл-оол сессияны ажиткан. Хоорайның мэриниң хүлээлгезин күүседип турар Роберт Доржунайысылалдың Төлээлекчилер хуралының чаа соңгуткан депутаттарына изиг байыры чедиргеш, сонгукчуларының идегелин бүзүредип, эки ажилдаарын оларга күзээн.

Кызылдың түр муниципалдыг сонгулда комиссиязының секретары Л.В. Норбуга сөстү берген. Бо чылдың май 25-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының хуусаа бетинде сонгулдаларынга хоорай хуралына 30 депутат соңгутканын ол дыңнаткан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарына байыры чедиргеш, найысылалдың мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпир-

лээр улуг харысалга, сонгукчуларның бүзүрелин шынзыдар ажил-иш оларга онаашканын чугаалааш, ону боттандырып шыдаар бүгү аргалар депутаттарда барын айыпкан.

Депутаттарның эн-не улуг назылы, сураглыг эмчи Аргина Палага сессияның ажилын удуртуун дааскан. Сессия хүн чурумун, секретариатты, саналга комиссиязының составын бадылаан.

Кызыл хоорай округунуң баштыңын болгаш Төлээлекчилер хуралының даргазының кандидатуразын депшидер айтырыгны чугаалажырынче сессия кирген. Кандидатураларны депутаттар чажыт арга-биле депшиткен. Саналга комиссиязы депшидилгениң түңнелин үндүргө, сессияның ажилында киржип турар 26 депутаттың 24-тү сайгарлыкчы Виктор Туневти, Эрес Сонам биле Салим Кызыл-оолду бир-бир депутат депшиткен болган. Эрес Сонам биле Салим Кызыл-оол боттарының кандидатураларын уштуп алган. Ынчангаш чажыт бады-

лаашкынның бюллетенинге чүгле Виктор Туневтиң ады кирген. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде, 25 депутаттың бадылаашкынын Виктор Николаевич Тунев алгаш, Кызыл хоорай округунуң баштыңына болгаш Төлээлекчилер хуралының даргазына соңгуткан.

Виктор Тунев улуг идегелди, бүзүрелди көргүскени дээш депутаттарга өөрүп четтиргенин илереткеш, найысылалдың мурнунда салдынган улуг сорулгаларны шиитпирлээр, сонгукчуларның чагыгларын күүседир дээш бүгү күжүн, аргаларын, билиин, аргадуржулгазын үндүрүп ажилдаарын хүлээнген.

Кызылдың Төлээлекчилер хуралының ийиги чыгыжында Төлээлекчилер хуралының даргазына ажилдап турган Юрий Ананын сөс алгаш, Виктор Туневке изиг байыры чедиргеш, берге болгаш харысалгалыг ажилга чедишкенин болурун күзээш, хоорайның дээди эрге-чагыргазына соңгуткан кижиниң символ демдээ болур алдын дүлгүрүн Виктор Николаевичке байырлыг байдалга дамчыдып берген.

Найысылалдың Төлээлек-

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралында

чилер хуралының даргазының оралакчызынга чажыт бадылаашкын-биле Раиса Борисовна Күжүгет соңгуткан.

Төлээлекчилер хуралының структуразын сессия бадылаан, 9 комитетти тургускан, оларның даргаларын сонгаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол сессияга чүве чугаалааш, Кызыл хоорай округунуң баштыңына болгаш Төлээлекчилер хуралының даргазына соңгуткан Виктор Туневке, оон оралакчызынга соңгуткан Раиса Күжүгетке, соңгуткан комиссиялар даргаларына байыры чедиргеш, оларның ажил-чорудулгазынга чедишкенин күзээн. Республиканың найысылалында кылыр ажилдар, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хей, оларга хоорайның оруктары, чуртталга бажыңнарын, школаларны, уруглар садтарын тудары, аш-чем аймаан бүдүрерин көүдөдири, хоорайның арыг-шеверин, аян-шинчизин экижидери болгаш «Кызыл-2012» программада кирген өске-даа чүүлдер хамаарырын айыткан. Бо бүгүнү күүседип болурун аргалары болгаш курлавырлары бар. Ындыг болганда

хоорайның депутаттары Чазак-биле демнежи алгаш, шудургу, бир демниг ажилдап тургаш, оларны шиитпирлээр-биле дээш-тиг хемчеглерни алыр. Ынчангаш хоорайның социал экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазын экижидер, найысылалды бодун боду хандыртынар донор субъект болдурар. Хоорайның сонгукчулары, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада салбыры, Тыва Республиканың Чазаа силерге, депутаттарга улуг идегелин көргүскеш, силерниң моон сонгаар республиканын, Кызылдың бурунгаар хөгжүлдө, чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер дээш үрөтүнелдерлиг ажилдаарыңарга бүзүрөп турар, ону силер бадыткаар дээрзинге кандыг-даа чигизиниг чок деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан.

Виктор Тунев Чазак Даргазына өөрүп четтиргенин илереткеш, оон берген саналдарын, сүмелерин хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары амыдыралга боттандыраар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылырын хүлээнген.

Оон-биле бирги организастьг сессия ажилын дооскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралы июнь 3-те болуп эрткен. Бир дугаарында, «2008 чылдың апрель 4-те Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери-биле Россия Федерациязының Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи А.В.Квашинниң эрттирген хуралының протоколунуң күүселдезиниң дугайында» илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузусайыт В.А.Кочергин кылган.

В.А.Кочергин хуралдың протокол шийтпирин күүседир талазы-биле ТР-ниң Чазааның болгаш ооң яамыларының кылып чоруткан ажылынга тодаргайы-биле доктааган. Кылдыңан ажылдар бардаа болза, ТР-ниң Чазаа протокол шийтпириниң күүселдезинче ам-даа онза кичээнгеи угландырган. Чазак Даргазы бо айтырыг талазы-биле чамдык сайыттарны база дыңнаан. Бо чылдың ийги чартыында Чазак хоойлу төлөвилелиниң программасын ажылдап кылып ажылды уламчылаарын айыткан.

Кожуун чагыргалары болгаш хоорай округтары-биле 2007 чылда социал-экономика хөгжүлдениң комплекстиг программаның күүселдезиниң түңнелиниң талазы-биле хуралды бо чылдың июнь 11-ге чедир эрттирерин Экономика яамызынга дааскан. Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелелин чаартып тургузарының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалажырын ТР-ниң Чазааның Даргазы-

ның бирги оралакчызы Ш.С.Иргитке, ТР-ниң тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды А.Г.Гришленокка сүмелзэн.

«Наадым-2008» республика байырлалының эрттирериниң дугайында» ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы И.В.Чучев кыска илеткелди кылган. Мурнады хөгжүдөр «Агроулетпүр комплексиниң хөгжүлдеси», «Өөредилге», «Кадыкшыл» болгаш «Россияның хамаатыларынга таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле муниципалдыг тургузугларның ажылының комплекстиг көргүзүлгелериниң түңнелиниң талазы-биле болгаш 2007 чылда бодунуң орулгазы-биле хандырынар социал-экономика хөгжүлдениң көргүзүлгелериниң талазы-биле муниципалдыг тургузугларның каттышкан рейтингизинге дүүштүр, а база 2007 чылдың июль 27-де Тыва Республиканың Чазааның №747 доктаалы-биле бадылаан, республика

«НААДЫМ-2008» август 1-2 хүннеринде болур

байырлалы Наадымны бодунга эрттирер эрге дээш кожууннар аразынга органиастаар конкурс дугайында Дүрүмнү удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Чазаа «Наадым-2008» республика байырлалын 2008 чылдың август 1-2 хүннеринде Өвүр кожууннун Хандагайты суурга эрттирер шийтпирни хүлээп алган.

«Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле органиастыг комитеттин составын бадылаан. Органиастыг комитеттин даргазынга ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы И.В.Чучевти бадылаан, ооң составында 22 республиканың улуг эрге-дужаалдыг удуртукчулары кирип турар. Ооң-

биле чергелештир таарымчалыг болуру-биле «Наадым-2008» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле 9 ажылчын бөлүктөрүн тургускан.

Республика Наадымны көдээ кожууннарның девискээринге эрттирер чораан эвес, байырлалды белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле органиастыг комитет онза кичээнгеини культура-массалыг хемчеглерни эрттирер черлерге, хөй ниитиниң чөмөннелгезин органиастаарынче, корум-чурум камгалалынче болгаш өрттүн айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле хемчеглерни алырынче онза кичээнгеини угландырган доктаалды хүлээп алган.

«Наадым-2008» республика ба-

йырлалын эрттирериниң талазы-биле ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы И.В.Чучев илеткел кылып тургаш, муниципалдыг тургузугларның рейтингизи-биле бирги черни алган кожуунну азы Наадым эрттирер эргени чаалап алган кожуунну «Джип» машина-биле шаңнаарын ТР-ниң Чазаа аазаан турган. Бо таварылгада Өвүр кожуун «Джип» машинаны алырындан ойталааш, ооң өртээниң орнунга кожууннун социал-экономика хөгжүлденинге ажыктыг бизнес планын ТР-ниң Чазаанче кириген.

ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралында 23 айтырыгларны сайгарып чугаалашкан болгаш ооң күүселдезиниң талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Сергей ХЕРТЕК.

«Шын» солун дамчыштыр хары

НААДЫМЧЕ ЭРТТИРИЛГЕ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның шийтпирин-биле бо чылын наадым Өвүр кожууннун төвү Хандагайты суурга болур. Өвүр кожуун кызыгаар зонага хамааржып турар болганда ынаар эрттирилге кандыг болурул дээн айтырыглар редакцияга кээп турар. Бо талазы-биле тайылбыр кылып бээрин РФ-тиң айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң төлээзи, подполковник Александр Георгиевич Горбуновтан дилээн бис.

— Кызыгаар зоназынче кирерде азы Наадым барып көөрдө, эрттирилгени ыяап-ла кылдырып алып, РФ-тиң хоойлужулгазынга дүүштүр, тодаргайлаарга РФ-тиң Айыыл чок чорук албанының 2007 чылдың сентябрь 10-да үнгөн №458 дужаалы-биле Кызыгаар эргелелдери эрттирилгени чаңгыс-даа кижиге, хөй санныг коллективтерге-даа кылып бээр.

Хамаатыларга эптиг болуру-биле Кызыгаар эргелелинде билдиришкinner хүлээп алып тускай кабинетти дерээн, хамаатыларның долдурар документилериниң хоолгазын ында азып көргүскен. Оон аңгыда документилер-биле ажылдаар специалист келген кижилерниң айтырыгларынга харылап, эрттирилгени канчаар шын долдурарын айтып бээр. Бир эвес билдинмес чүүл бар апарза, 2-29-19, 2-19-53, 2-18-74 деп телефоннарже долгап, эрттирилге талазы-биле бүгү информацияны билип ап болур силер. Билдиришкинге ат-сынын, фамилиянын шын айтыр, төрүттүнген чылын, ай-хүнүн, паспорттун сериянын, дугаарын, каяа бергенин, кызыгаар кожуунга чүү дээш барып турарын, кажанга чедир анаа турарын тодаргай айтыр.

Эрттирилгени 30 онук дургузунда долдуруп кылып. Ынчангаш документилерни баш удур кылдырып алырынарны сагындырып каайн.

Парлалга конференциязы

ТЫВАНЫҢ БОТТУГ АМЫДЫРАЛЫН ЧЫРЫДАР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол биле «Енисей үлетпүр компаниязы» хаагыг акционер ниитилелиниң чиңгине директору Дмитрий Сахно Россияның төп телевидениезиниң каналдарының болгаш Тываның массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле паралла конференциязын июнь 2-де Чазак Бажыңыга эрттирген.

Шолбан Кара-оол Тываның кайгамчыктыг чараш бойдузунун, бай байлаанын, бурунгу онзагай культуразының, ажыл-ишчи, талантылыг, шевер чурттакчы чонунун, республиканың социал экономика-зының хөгжүлденин дугайында журналистерге чугаалап берген. Сөөлгү үеде Тываның социал экономиказын дүрген хөгжүдериң хемчеглери алдынган, инвесторлар республиканың байлаан шынжээди алып төлөвилелдерни боттандыраар хемчеглери ап турар. «Енисей үлетпүр компаниязы» эки ажылдааш, Элегестин коксталыр хөмүр-дажын казып эгелзэн, ам ону үлетпүрге ажылгаар. Болбаазыраңгай комплекстин хөмүр-дашты казып кирипкенин шуптуңар көргөн силер. Бо дээрже Тываның амыдыралында улуг болуушкун, ооң экономиказын хөгжүдеринге ол кол рольду ойнаарын, чүү кылдынарын, орулга кайы хире улгадырын тайылбырлап берген.

Дмитрий Сахно сөс алгаш, Элегестин коксталыр хөмүр-дажын шынжээди алып төлөвилелди боттандыраарда компания чүнү кылырын журналистерге таныштырган. Бирги үе-чадада чер иштинде ханы чыдар хөмүр-дашты казып

үндүрер кончуг бүдүрүкчүлүг ажылдаар комплексти ажылгалга кирип турган, ол күүсеттинген. Ол ээлчегде 2 муң тонна хөмүр-дашты казар. Ийиде, Кызыл-Хавакка шахталарын ажыдар, ооң белеткел ажылдары чоруп турар. 2013 чылга чедир төлөвилелди долзуу-биле амыдыралга боттандыраар, ынчан чылда 12-15 млн. тонна хөмүр-дашты компания казып үндүрер. Ынчан Тыва баш бурунгаар санап көргенин езугаар алырга 5,4 млрд. рубльдин орулгазын алып. Бо Тываны дотация алып чединмес турганындан бай орулгалыг регион болурунга улуг деткимче болурун ол айыткан. Кызыл — Курагино аразында демир-орукту тудар айтырыгны федералдыг органнар-га шийтпирледип алып дээш Каттышкан үлетпүр корпорациязы улуг ажылды чорутканын ол чугаалааш, ук демир-орукту тударынга кйржир, 49 млрд. рубльди аңаа кириштирерин дугуржуп алганын дыңнаткан.

Чазак Даргазындан болгаш чиңгине директордан хөй санныг айтырыгларны журналистер салган.

ТР-ниң Чазаа казымал байлактарны шынжээди алырынга күзе-

лин илереткен инвесторлар-биле кайы хире харылзаалыг ажылдап турарын айтырган. Тывада ховар казымал байлактарын шынжээди алып төлөвилелдерни боттандыраарында боттарының хөреңгизин кириер дээн инвесторлар-биле доктаамал сырый харылзаалыг ажылдап, оларга деткимче, дузаны үргүлчү чедирип турарын Шолбан Кара-оол чугаалаан. Тус черниң эвээш эвес үндезин чурттакчылары ажылдаар олуттарын алган. Оон аңгыда республиканың социал адырының айтырыгларын шийтпирлээринге инвесторлар дузаны чедирип турар. Ооң чижээнге «Енисей үлетпүр компаниязын» кириген, бир демниг, сырый харылзааның ачызында мында ажыл-иш чедишкенин чоруп турар, хөмүр-дашты казып эгелзэн.

Дмитрий Сахно ону бадыткааш, моон соңгаар бир демниг кады ажылдажылга улам калбарарын айыткан.

«Енисей үлетпүр компаниязында» аңгыда республикада ажылдап турар инвесторларны сонугаан. Тываның девискээри улуг эвес, ыңдыг-даа болза, чериниң иштинде үнелиг казымал байлактар, эм шынарлыг суглуг аржааннар, хөлдөр элбек, оларны сонугап турар даштыкы болгаш чурт иштининг инвесторлары көвүдээнин Чазак Даргазы дыңнаткан. Ак-Сугун, Кызыл-Даштыгның ховар казымал байлактарын шынжээди алып сорулгалыг «Норильск ни-

кель», Кыдаттың «Лунсин» ниитилелдерининг инвесторлары ында ажылдап турарлар. Ол ышкаш «Базовой элемент», «Северсталь» ниитилелдерининг инвесторлары Тывага ажылдаар күзелин илереткен.

Экологияны камгалаарында хамаарышкан айтырыгга Д.Сахно харылап тургаш, бо чугула айтырыгже доктаамал сагышты салырын, компания хөмүр-дашты казарында амгы үениң сайзыраңгай технологиязын ажылгаарын, экологияны үрегдээринге салдарны чедирбезин чугаалаан.

Демир-орук ажылгалга кире бээрже кем-херек үүлгедиишкининге кандыг салдарлыг болурунун, даг ажылчынарнын, инженер-техниктиг ажылдакчыларны белеткеп, өөредиринин, хөмүр-дашты сайгарары, өртөк-үнезинин дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны журналистер салгаш, чогуур харыларны алган.

Парлалга конференциянын түңнелинде Шолбан Кара-оол сөс алгаш, Тыва Республиканың чараш бойдус чурумалы, бай байлаа, бурунгу онзагай культуразы-биле даштыкы-даа, чурт иштинин-даа инвесторларын, туристерин, журналистерин хаара тудуп, сонугадып турар, ынчангаш республиканың боттуг амыдыралын чырыдарынче журналистерниң кичээнгеи угландыргаш, оларның ажыл-чорудулгазынга чедишкенин күззэн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Россиядан грантылар — инвалид уругларда

2008 чылдың май айда Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев 2007 чылдың түңнели-биле Россияның Культура яамызының культура болгаш уран чүүл адырының талазы-биле бүгү ниити национал чогадыкчы төлөвилелдерин деткири-биле Россия Федерациязының Президентизининг грантыларын тыпсыр дугайында айтышкынга ат салган (№ 264). Чүс кижиге үстүнде айтыттыг грантыларның эдилекчилери болган. Оларның аразында ТР-ниң Культура болгаш информация политика яамызының чанында салым-чаяаныг инвалид уругларның «Зов» чогадыкчы лабораториязы «Күзелдер боттары» деп төлөвилели-биле тилекчилерниң аразынче кирген.

Кызыл хоорайда хөй-ле чогадыкчы хемчеглер эртип турар, ынчалза-даа аңаа инвалид уруглар киришпейн турары хомуданчыг. Бо коллективте уруглар республиканың хөгжүм талазы-биле амыдыралында идепкейлиг киржир сорулгалыг, ынчалза-даа оларның кадыкшыл байдалы-биле ол болдунмайн турар. Шынарлыг үн бижидилгези, эки репетициялар кылып, чогуур консультация алып арга чогу-биле уруглар чыдып каап турар, ынчалза-даа 2009 чылдан бээр бо уруглар профессионал вокал башкызы-биле кичээлдээр аргалыг апаар.

Бистиң корр.

“ШЫННЫН”

почтазыннан

ХАРЫЛЗААМ ҮРГҮЛЧҮЛЭЭР

Чоокта чаа Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының отчет-соңгулдалыг хуралы эгелээр мурнунда 1987 чылда алган эвилел кежигүнүнүн эргижириэн билединиң орнунга меңээ чаа билетти баштаар чер даргазы Александр Шоюн тывысты.

Алыс бодум республиканың массалыг имформация черлери-биле барык 30 чыл хире харылзаалыг мен. Эрткен чүс чылдың 50 чылдарының эгезинде баштайгы материалды уругларның солуну «Сылдысчыгаш» солунунга Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы чеди чыл школазының 6-гы класынга өөренип тургаш, чаңгысклассчы эжим «Тиилелге» совхозтун мурнакчы механизаторларының бирээзи амгы үеде бистиң аравыста чок Көшкен-оол Ондар-биле кады школа амыдыралының дугайында материалды бижээн бис. Школа директору Клара Дыртыиновна Нурсат өөреникчилерниң шугум чыскаалынга бистерге байыр чедирерге, дыка өөрзэн бис.

Школага өөренип турар үемде тыва, орус дылдарга «ынакшылым» тыва дыл башкызы Клара Нурсат, орус дыл башкызы Капитолина

Волганова олар «оттурганы» ка-жан-даа уттундурбас. Кайы-даа дылга чогадыглар бижирирге кончуг ынак турган мен. Черле ын-чаш бүгү эртемнерге дең дески эки өөредилгелиг турдум.

Ооң соонда Москва хоорайга өөренип тургаш, К.А.Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академия-зының органы болур хөй тиражтыг «Тимирязевец» солунга студент амыдырал дугайында материалдарны ында-хаа бижип үндүргүлзэн мен. МИЧ-тер-биле быжыг харылзааны эрткен чүс чылдың 80 чылдарының эгезинден бээр доктаамал тудуп келдим. Ылангыя мээң ийиги төрзэн кожуунум апарган Барыин-Хемчикке ажилдап турган үемде «Хемчиктин сылдызы» солунга материалдарны доктаамал бижип турдум. Ол ышкаш республиканың «Шын», «Тувинская правда» болгаш өске-даа

солуннарынга материалдарым чырыкче үнгүлзэн. КТРК-же материалдарны бижип чорударымга, «Малчыннарның радиостанциязынга», сөөлгү медээлерге, улус ажил-агыйының адырларынга хамаарышкан дамчыдылгаларга үндүргүлзеп турган чүве. Материалдар бижирирге, жанрларны канчаар сагырының талазы-биле сүмелерни «Шын» солунун барыин зонага тускай корреспондентизи, «Хемчиктин сылдызы» солунун баштайгы редактору ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Хоюг-оол Монгуш, Улуг Хуралдың депутаты чораан Василий Хомушкун, Роман Тасоол, Таан-оол Хертек, Алексей Бегзин-оол, Светлана Балчирдан ап келген мен. Ол ышкаш доктаамал бижип чоруур Борах Ондар, Моторк Тирчин, Эрензен Тежит болгаш өскелерниң-даа материалдарын номчуп, олар-биле сүмележи чоруур мен. Ам-даа республиканың МИЧ-тери-биле харылзаам үргүлчүлээр мен.

Кызыл-оол КИНСАН, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ООН АЖЫЫ ЭГЭЭРТИНМЕС

Хемниң бо талазынга дачалыг турдум. Дача кижини кандыг-даа ажилдарга өөредирин ынчан билдим. Аңаа ногаа, чимис өстүрерде, бүдүн өг-бүле демниг ажилдаарга, эгээртинмес дүжүттү ап болур.

Мынчага чедир чоок-кавы дачаларда кожаларымның кандызын көрбедим дээр! Чамдык кожалар кончуг-даа сагыжы амыр: чайгы үеде бакка-сокка дүжүдүн алгаш кыштадыр көзүлбес. Бир кожаларымның эр ээзи бодун «суггачты» кижин мен, артканнары кадайның херээ дээр. Дачаның шөлү сайлыг черге таварышкан. Өгнүн херээжен ээзи орун

сетказынга дачаның довураан дөгезин шишкип тургаш, ногаа тарыыр черин боду манзалар-биле кылып алды, а бирээзи «суггачты» мээң херээм чүгле суггарар дээш, дүште-даа чок таакпылап турар.

Чамдык кожаларым дачазынга хөй эш-өөрлүг келгеш, алдын баштыглар чазылдырып «ажылдаар». Оларның чогу дүжүт үези чоокшулаарга, аразында маргыжып,

бот-боттарын буруудадыры аажок.

Дачаны шын ажыглап билир болза, ооң ажыы эгээртинмес, өг-бүлеге кончуг улуг деткимчени берип болур. Чаңгыс дачадан уругларым-биле демнежип тургаш, үш өг-бүлеге кыштадыр чиир чемни белеткеп алыр турдувус.

Ынчангаш часкы хүн чылды чемгерер дижири болгай бис, ам эки кызып дачаңарга ажилдаар болзуңарза, кышты тодуг эрттирер силер. Кыры шимчээр хырын тодар дээр болгай, ажилгыр болуңар!

Сарыг-оол САНЧЫ.

«ХӨЛЧҮКТҮГНҮНҮН КЫСТАРЫ БИС»

Бис ада-иевистен төрүттүнгеле, 10 кижин бис. Ада-иевис Хөлчүктүг сумузуңга амыдырал чурттап чораан. Ол үеде аал бүрүзү мал-маганыг чайын, кыжын, чазын, күзүн мал одары солуп чораан. Ачавыстың ады — Көк Саарылга, ававысты Барынзаа Манчыковна Ондар дээр. Эң улуувус Өртеңмей Ондар. Эмдик аъттар өөредир, эрес-дидим, оолдар дег чаңныг кыс. Авам, ачам аңаа дыка ынак, белен чүве дивес. Ачам чер чоруурда ону эдертип алыр — бис ону аажок адааргаар бис. Ававыс биле угбам дең чырыыңга хондур-даа дааранып олурттарлар. Честевис ат-сураглыг мөге Мартаажык Оор-

жак-биле 4 кыстарны төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен.

Ийиги угбавыс Конгарова ыраажы, малга, төлге ынак, 11 уруг-нун авазы, маадыр ие. Честевис ат-сураглыг мөге Бегзи Белекович Монгуш.

Үшкү угбам Анак — арыг-силиге ынак, аргытынар, даараныр. 13 уруглуг, маадыр ие. Дараазында Хөвөң угбам машина-техникага салымныг, мурнакчы тракторист. Беш дугаары мен. Мал-маганыг, башкы эртемниг, сес ажы-төлдүг, багай эвес чурттап чор мен. Уругларым адазы: алдын холдуг каннакчы — Орлан-оол Монгуш. Мен-

ден бичиизи Өмчюр Монгуш кижизидикчи башкы эртемниг, 4 уруг-нун иези.

Хөлчүктүгнүн кыстары шевер Демчик-оол, Коммунист, депутат Виктор, томааныг, амыдыралчы Валера болгаш хеймеривис — Александр деп оол дунмаларлыг бис. Бистиң найыралдыг өг-бүлевистиң ажы-төлүн, оларның уругларын чыыптарга, 149 кижин. Олар өгбелериниң төөгүзүнүн мындыг чараш сактышкыннарын үлегер кылып, төрзэн чериниң төлөптиг хамаатылары болзун деп күзеп чоруур бис.

Чылбак МОНГУШ.

Өг-бүле болгаш кижизидилге

ӨГБЕЛЕРНИНҮН ЧАГЫЫН УТПАЙН

Амгы бо сайзыраңгай үеде уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салып турар өг-бүлелер хөй.

Ону уругнун чурумундан, хөй-ниити черлеринге база кудумчуга бодун алдынып билеринден эскерип каап болур. Ынчалза-даа элээди назылыг ажы-төлүнүн кижизидилгезинче сагыш салбас, ара-галаар, уругларын хайгаарал чокка кааптар өг-бүлелерниң бары хомуданчыг.

Сөөлгү үеде аныак өскөнниң хөй-ниити черлеринге база кудумчуга бөлүк-бөлүк болуп алгаш, алгыржып, сыгыржып чоруурун

көөрге, коргунчуг. Араганың хоразын оларның чамдыктары эки билбейн турарлар. Ындыг уругларга ада-иелерниң, чоок кижилериниң кичээнгеи четпейн турар, боттарын октаттырган кижин-дир мен деп санай бээрлер база бар. Ооң уржуундан берге кижизидилгелиг, чигзинчиг улуска катчып, олар-биле көгүтчүп алгаш, тояп чоруп бээрлер. Түннелинде элээди назылыг оол азы уруг өзүп келгеш, кандыг кижин болурун даап бодаа-

ры безин коргунчуг.

Арага тыва кижиниң амыдыралына езулалдың суксуну бооп чораан. Ону чүгле ийи дугурааны ижер чаңыл бистиң өгбелеривиске турган. Ынчангаш өгбелеривистиң салгалдары-тыр силер деп угаатканын утпайн, тыва езу-чаңылдарга ажы-төлүн чаңчыктырып, арагага хандыкшынас кылдыр өг-бүле кижизидилгезин шыңгыырадыр болза эки деп санаар мен.

Саяна КЕСКИЙ-ООЛ, ПУ 4-те кижизидикчи башкы.

ДҮШТЕ ДЕГ АРТКАНЫ ОЛ БЕ?

Эрткен үеде хая көрнүп, эки чүүлдерни сактыры артык эвес. Улуг ССРЭ турар үеде чоннун амыдыралынче сагыш салып турганы ол боор, ылангыя малчыннарның амыдырал-чуртталгазын кончуг үнелеп көрүп турганы-биле, оларга болдунар-ла дузаны кадып турган. Неделяның эге хүннеринден эгелээш, суббота хүнүнге чедир тыва радионун дамчыдылганын дыңнап, Тываның иштинде болушкуннары малчын кижин эки билер турган. Амгы байдал-биле алыр болза, чамдык кожууннарның сумулары тыва теледамчыдылганы көрбейн

турар, а малчыннарвыстың дугайында чугаалаан-даа ажыы чок... «Малчыннарның радиостанциязы» дээн чижектиг дамчыдылгалар дүште дег артып калганы ол бе? Чүге тыва радионун дамчыдылгасы соксай бергени ол? Тыва радионун тыва дылга дамчыдылганын дыңнаан болза!

Н.БИЧЕ-ООЛ.

Өв үр кожуун.

РЕДАКЦИЯДАН: тыварадионун дамчыдылгалары хүнүнүн-не бооп дамчыдып турар. Чалгыларын билип алгаш, дыңнаарыңарны сүмелеп тур бис.

БИЛЕТТИГ-ДАА БОЛЗА, ЧАДАГ...

Ак-Довурак хоорайның автовокзалыңга эртенгиниң 9 шак чедип турда, Кызыл хоорайже чедер билетти 250 рубль-биле садып алгаш, ырак чер чедер кижин бичи аштаный-чемненип алыр-дыр дээш, вокзалдың кафезинге чененгеш, чүк биледи негей бээр боор деп бодааш, билет садып алдым. Ийи холумда чүгүмнү туткаш, вокзал даштыңга сандайга манап олур мен. Кайнаар-даа барбайн манап орумда мырыңай 10 шак чеде бээрге, кассирге баргаш, чоруур рейзизим дугайында айтырарымга, автобузум вокзалдың артыы талазыңга садыг чаныңга келгеш, улугун алгаш, чоруй барган болду.

Автобус вокзалдың мурнунга кээр ужурлуг, пассажирлерни олуртурда, чыып алгырар, чарлаар эвес чүве бе? Оода биледимниң өртээниң чартыын эгедип беринер

дээримге: «Каяа чораан улус силер, чүге көрүп, маннап турбас чүвөл?» — дээш, кончуттунуп туруп бээрге, аар чүкүтүг кижин маннап турар харыым чок, эжик аксынга кадарып орган-на-дыр мен деп чугаалааш, ам канчаар боор, даштын турган «Газельге» олуруптум. Вокзалдың кафезиниң повары уруг: «Кассир силерни кый диди» — дээрге, ооң аксын чеже дыңнаар боор деп бодааш, үнөдүм. Мени кончуп турганы дег кылдыр чарлапкан болза, дыка эки турган ийик...

Бо айтырыгны пассажирлер АТБ-зи дарый шиттирлээр болза... Мен ышкаш мындыг байдалга таварышкан улус эндерик болурун «Газельдиң» чолаачызындан дыңнадым.

Александр ИРГИТ.

Кара-Хөл суур.

ҮЛЕГЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРНИНҮН БИРЭЭЗИ

Диңмей Лопсанович Шагаачы арат ажил-агыйын 1991 чылда тургускан дораан-на Куран дааның мурнуу-барыын талазынга, Шуурмак хемниң оң талакы эрииниң кырынга чаа кыштагын туткан. Аңаа шээр, бода малдарыңга орансаваны, боду чурттаар бажыңны кылып алган. Хууда ажил-агыйны тургузуп алган үезинден бээр Диңмей Лопсанович хөй малды өстүрген, хөй продукцияны бүдүрген. Артыкшылдыг малдарны Шагаачы чыл санында кожуунда болгаш өске-даа черлерде малга болгаш ооң продукциязынга хереглелдиг улуска садып, чонунга ачы-буянын көргүзүп чоруур.

Диңмей Шагаачының ажил-ижиниң хөгжүлдези, чедишкын-

нериниң үндезини ооң кады чурттаан эжи Сарыг-кыс Докпаковна-ның кежээ, шимченгир чоруундан дорт хамаарылгалыг. Ол өөнүн ээзинге үнелеттимес деткимчени көргүзүп, бүзүрелдиг быжыг даянгыш бооп чоруур. Оларның бода малы 10 ашкан, шээр малы 400 ажып турар. Оларда кыжын шанактаар, чайын тергелээр ады база бар. Нитиизи-биле алырга, Диңмей Лопсанович, Сарыг-кыс Докпаковна олар Куран суурда үлегерлиг, ажил-ишчи өг-бүлелерниң бирээзи. Оларның ажил-ижи улам-на чектелип, мал-маганы өзүп, чонунга ачы-буяны мандып турар болзунам.

Бар-Хөө ТӨМҮР,

күш-ажылдың хоочуну.

Куран суур.

Ачамның сагыш-сеткили

МЕҢЭЭ ДУЗАЛАПТАР АЛБАН ЧЕРИ ТУРАР ИРГИ БЕ?

Мээң алыс чуртум, ажилдап чораан черим Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг сууру. Амыдырал-чуртталгамга берге чүүлге таварыштым. Чаңгыс чыл иштинде Афган дайынының киржикчизи чораан оглум, ооң соонда ортун оглум, хеймер уруум чок апарган. Ол-ла ажыг-шүжүгден шыдашпайн, ооң соонда үр болбаанда, уругларым авазы база чок апарган.

Көдээ суурга кара чааскаан чурттаарга дыка берге апарган. Суур оолдары дүн-хүн чок технар өртээ айтырып кээрге, коргунчуу кончуг боорга, бажыңнарымны

чиик өртөккө садыпкан мен. Оон башка шуут куруг калыр чыгыы апарган мен. Ынчан бергезингеш, Сукпакта уруумга, Кызылда уругларым аразында 2004 чылдан бээр чурттап чор мен. Кири бижидер дээрге, тускай бажыңым чок. Ча-зак даргаларыңга бажың дугайында билдиришкын кирирге-даа, дуза болбайн турар. Меңээ черле дузалаптар албан чери турар ирги бе дээн бода-биле мону бижидим.

Янчап БҮРБҮ,

күш-ажылдың хоочуну.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ФЕДЕРАЛДЫГ АЙЫЛ ЧОК ЧОРУК АЛБАНЫНЫҢ УДУРТУКЧУЗУНУҢ ДУЖААЛДАРЫ

*РФ-тиң Юстиция яамызынга 2006
чылдың июль 13-те №8052 бүрүткээн*

Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоназының кыдыгларының дугайында

2006 чылдың июнь 16 №284

Россия Федерациязының «Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының дугайында» Хоойлузунун 16 чүүлүн <*> боттандыра база Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын камгалаарыга эргежок чугула байдалдарны тургузар сорулга-биле **дужаарым болза:**

<*> Россия Федерациязының Улус депутаттарының съездизининг база Россия Федерациязының Дээди Чөвүлелинин Вedomостары, 1993, №17, 594 чүүлү; Россия Федерациязының хоойлужудулгазының чыындызы, 1994, №16, 1861 чүүлү; 1996, №50, 5610 чүүлү, 1998, №31, 3805 чүүлү; 1999, №23, 2808 чүүлү; 2000, №46, 4537 чүүлү, 2002, №1, 2 чүүлү; №52, 5134 чүүлү, 2003, №27, 2700 чүүлү, 2004, №27, 2711 чүүлү, №35, 3607 чүүлү; 2005, №10, 763 чүүлү, 2006, №17, 1784 чүүлү.

1. Моол биле Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының чанында турар Тыва Республиканың девискээринде дараазында черлериниң кызыгаар зоназын:

«Мөңгүн-Тайга району (кожууну)» муниципалдыг тургузугга – Каргы, Мөген-Бүрен көдээ суурларның (сумуларның) девискээринин;

«Өвүр району (кожууну)» муниципалдыг тургузугга – Хандагайты, Дус-Даг, Саглы, Солчур, Сарыг-Хөл, Чаа-Суур көдээ суурларның (сумуларның) девискээринин;

«Тес-Хем району» (кожууну) муниципалдыг тургузугга – Кызыл-Чыраа, Берт-Даг, О-Шынаа, У-Шынаа, Чыргаланды көдээ суурларның (сумуларның) девискээринин;

«Эрзин району (кожууну)» муниципалдыг тургузугга – Эрзин, Бай-Даг, Нарын, Качык, Сарыг-Булуң көдээ суурларның (сумуларның) девискээринин;

«Тере-Хөл району (кожууну)» муниципалдыг тургузугга – Шынаанский, Каргы, Балыктыг, Эмми көдээ суурларның (сумуларның) девискээринин;

«Каа-Хем району (кожууну)» муниципалдыг тургузугга – Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының узун дургаар 25 километр калбак черлериниң кыдыгларынга тургузар.

2. Үш-Белдир курордун кызыгаар зоназындан ап кааптар.
3. ФАЧА-ның Тыва Республика талазы-биле кызыгаар эргелели Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоназынче кирер черлерге сагындырыг демдектерин тургузарын организаастаар.

4. Бо Дужаалдың күүселдезининг контролжон Россияның ФАЧА-ның Кызыгаар албанынга дагзыр.

**Директорунуң хүлээлгезин түр үеде күүседип турар
Н.КЛИМАШИН.**

*РФ-тиң Юстиция яамызынга 2007
чылдың октябрь 31-де №10423
бүрүткээн*

Кызыгаар чурумунуң дүрүмнерин бадылаарының дугайында

2007 чылдың сентябрь 10 №458

Россия Федерациязының 1993 чылдың апрель 1-де «Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының дугайында» №4730-1 Хоойлузунун 16 чүүлүгө <*> дүүштүр **дужаарым болза:**

<*> Россия Федерациязының Улус депутаттарының съездизининг база Россия Федерациязының Дээди Чөвүлелинин Вedomостары, 1993, №17, 594 чүүлү; Россия Федерациязының хоойлужудулгазының чыындызы, 1994, №16, 1861 чүүлү; 1996, №50, 5610 чүүлү, 1998, №31, 3805 чүүлү; 1999, №23, 2808 чүүлү; 2000, №46, 4537 чүүлү, 2002, №1, 2 чүүлү; №52, 5134 чүүлү, 2003, №27, 2700 чүүлү, 2004, №27, 2711 чүүлү, №35, 3607 чүүлү; 2005, №10, 763 чүүлү, 2006, №17, 1784 чүүлү, №27, 2877 чүүлү; 2007, №1 (1-ги кезээ), 29 чүүлү, №27 3213 чүүлү.

1. Мында капсырган Кызыгаар чурумунуң дүрүмнерин бадылаар.

2. Россияның ФАЧА-ның 2006 чылдың сентябрь 28-те №452 <1> Дужаалын күш чок деп санаар.

<1> Россияның Юстиция яамызы 2006 чылдың ноябрь 10-да бүрүткээн, бүрүткел №8463.

**Директорунуң хүлээлгезин түр үеде күүседип турар
С.СМИРНОВ.**

*Россияның ФАЧА-ның 2007 чылдың
сентябрь 10-да №458 Дужаалынга
капсырылга*

КЫЗЫГААР ЧУРУМУНУҢ ДҮРҮМНЕРИ

Бо Кызыгаар чурумунуң дүрүмнерин <1> Россия Федерациязының 1993 чылдың апрель 1-де «Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының дугайында» №4730-1 Хоойлузунун 16 чүүлүн боттандыра сорулга-биле ажилдап кылган болгаш оларның күштүг бооп турар тода санын, девискээрге болгаш түр үеде турар кыдыгларын база оларга хамаарыштыр күштүг бооп турар кижилерни доктаадып турар.

<1> *Моон ыңай – Дүрүмнер дээн*

<2> Россия Федерациязының Улус депутаттарының съездизининг база Россия Федерациязының Дээди Чөвүлелинин Вedomостары, 1993, №17, 594 чүүлү; Россия Федерациязының хоойлужудулгазының чыындызы, 1994, №16, 1861 чүүлү; 1996, №50, 5610 чүүлү, 1998, №31, 3805 чүүлү; 1999, №23, 2808 чүүлү; 2000, №46, 4537 чүүлү, 2002, №1, 2 чүүлү; №52, 5134 чүүлү, 2003, №27, 2700 чүүлү, 2004, №27, 2711 чүүлү, №35, 3607 чүүлү; 2005, №10, 763 чүүлү, 2006, №17, 1784 чүүлү, №27, 2877 чүүлү; 2007, №1 (1-ги кезээ), 29 чүүлү, №27 3213 чүүлү.

Кызыгаар зоназынга кызыгаар чурумунуң дүрүмнери

1. Кызыгаар зоназынче кирериниң (эрттериниң), аңаа түр үеде турарының, кижилериниң болгаш транспорт херекселдериниң

ниң шимчээшкениниң дүрүмнери

1.1. Кызыгаар зоназынче Россия Федерациязының хамаатыларын, даштыкы хамаатыларын, даштыкы чурттарның албатыларын, хамааты эргези чок кижилерни (моон ыңай – хамаатылар дээн, бир звес оон өскени тайылбырлаваан болза) киирерин (эрттерин) болза:

а) оларның амы-хууда бодун шынзыдып турар документилери-биле;

б) Россия Федерациязының субъектилер талазы-биле Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелелдериниң (моон ыңай – Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелели дээн) (углары өзугаар) азы Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының кадагалалын болгаш камгалалын, иштики далай сугларынын, девискээр далайынын, тускай экономиктиг зоназынын, континенталдыг черлериниң камгалалын дорт боттандырып турар Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелелдериниң кезектериниң (моон ыңай – Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелелиниң кезээ дээн) тывысканы тускайлаң азы коллективтиг эрттирилгелер-биле боттандыраар.

Кызыгаар зоназынче кирер (эрттер) черлерни аргыжылга оруктарынга тургузар база үлегер өзугаар (1-ги капсырылга) сагындырыг демдектерин тургузар.

1.2 Кызыгаар зоназынче кижилериниң амы-хууда боттарын бадыткап турар документилер-биле киирерин болза:

а) Россия Федерацияның Конституциязынын, федералдыг күрүне органнының бүрүн эргелерин дорт күүседиринге федералдыг хоойлуларның доктаатканы албан-дужаалдарда, база кызыгаар зоналарының девискээрлери турар Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне органнының конституциялары, устаавтары, хоойлулары-биле доктаадыр албан-дужаалдарда (моон ыңай – күрүне албан-дужаалдары дээн) ажилдап турар кижилер;

б) кызыгаар зоназының девискээрлери турар муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнының албан-дужаалдыг кижилери (моон ыңай тус чер бот-башкарылгазынын албан-дужаалдыг кижилери дээн);

в) кызыгаар зоназының девискээрлери турар муниципалдыг районунуң (хоорай округунуң), азы кызыгаар зоназынын девискээрлери болгаш оон девискээринде хоорай округунуң девискээри база кирип турар муниципалдыг районунуң кызыгаарында турар хоорай округунуң кызыгаарында келген черинде азы чурттап турар черинде бүрүткелдиг Россия Федерациязының хамаатылары;

г) чурттап турар черинде бүрүткелдиг база (азы) кызыгаар зоназынын девискээрлери турар муниципалдыг районунуң (хоорай округунуң), азы кызыгаар зоназынын девискээрлери турар болгаш оон девискээринде хоорай округунуң девискээри база кирип турар муниципалдыг районунуң кызыгаарында турар хоорай округунуң кызыгаарында келген черинде азы чурттап турар черинде бүрүткелдиг Россия Федерациязының хамаатылары;

д) керээ-биле шериг албанын эрттирип турар шериг албанын кижилер, эрге-хоойлу камгалаар болгаш контроль органнының ажилдакчылары, ол болза:

кызыгаар зоназы девискээринде турар муниципалдыг райондан (хоорай округундан), азы кызыгаар зоназынын девискээрлери турар болгаш оон девискээринде хоорай округунуң девискээри база кирип турар муниципалдыг районунуң кызыгаарында турар хоорай округундан, доктаамал шериг албанын эрттирип турар черинде (ажыл-албанындан), ажилдаар черинден азы кызыгаар зоназында турар сургакчылаар черинден дашкаар келген черинде азы чурттап турар черинде бүрүткелдиг;

чаа черже шериг албанын эрттирер, ажилдаар азы кызыгаар зоназында турар черге шөлээзин эрттирер деп бар чыдар улус болур;

е) кыйгыртыг-биле шериг албанын эрттирип турар шериг албанын кижилер, ол болза:

кызыгаар зоназында турар шериг албанын эрттирер (сургакчылаар) черинче боду тускайлаң азы команда составында чоруп бар чыдар;

кызыгаар зоназында турар черже шөлээзин эрттирип бар чыдар улус болур;

ж) бүдүрүлгелер болгаш оларның каттыжыышкыннарынын, организациялар, албан черлериниң болгаш хей-ниити каттыжыышкыннарынын (моон ыңай – организациялар дээн, бир звес оон өскени тайылбырлаваан болза) ажилдакчылары, ол болза:

кызыгаар зоназы девискээринде турар муниципалдыг райондан (хоорай округундан), азы кызыгаар зоназынын девискээрлери турар болгаш оон девискээринде хоорай округунуң девискээри база кирип турар муниципалдыг районунуң кызыгаарында турар хоорай округундан, ажилдаар черинден азы кызыгаар зоназында турар сургакчылаар черинден дашкаар келген черинде азы чурттап турар черинде бүрүткелдиг;

кызыгаар зоназында турар чаа ажилдаар черинче бар чыдар улус болур;

з) кызыгаар зоназында турар черге шериг албанын эрттирер (ажыл-албаннаар), ажилдаар, шөлээзин эрттирер дээш бар чыдар, керээ-биле шериг албанын эрттирип турар шериг албанын кижилерин, эрге-хоойлу камгалаар болгаш контроль органнының ажилдакчыларынын өг-бүлелериниң кижигүннери;

и) оларга кээр дээш бар чыдар, кызыгаар зоназында турар черлерде кыйгыртканы-биле шериг албанын эрттирип турар шериг албанын кижилериниң өг-бүлелериниң кижигүннери, төрелдери болгаш чоок кижилери;

к) организацияларның кызыгаар зоназында турар чаа ажилынче бар чыдар ажилдакчыларынын өг-бүлелериниң кижигүннери;

л) кызыгаар зоназында турар медицина, кадыкшыдылга албан черлеринче, дыштанылга организацияларынче, уруглар дыштанылганынын болгаш оларның кадыкшыдыр организацияларынче эмнедир (шинчидер) дээш азы айыттыгын албан черлеринде болгаш организацияларда турар уругларынга баар дээш чоруп бар чыдар Россия Федерациязының хамаатылары;

м) кызыгаар зоназы таварыштыр, оон иштинде Россия Федерациязындан үнерде азы Россия Федерациязынче кирерде, транзиттиг чоруп бар чыдар Россия Федерациязының хамаатылары;

н) оларның келген азы чурттап турар чери болбайн турар, эргелелинде азы ажылгалында кызыгаар зоназында турар сад, огород, дача азы мал тудар чер участоктары, чуртталга оран-бачкылары бар Россия Федерациязының хамаатылары;

о) хоорай кыдыынын болгаш тус чер харылзаазынын хей-ниити транспортунуң бүгү хевирлериниң ажилдакчылары, үргүлчү чоруур маршруттары кызыгаар зоназынын хемчээлинде турар, боттарынын күш-ажылчы азы албан хүлээлгелерин күүседип турары-биле транспорт херекселдерин башкарып турар өске-даа транспорт херекселдериниң чолаачылары, база ол ышкаш чоңнаар аразынын автомобиль аргыжылгазын боттандырып турар транспорт херекселдериниң чолаачылары;

п) харылзаа оруктарынын, чогуур транспорт херекселдериниң, нефть, газ чоруткан оруктарны, харылзаа болгаш электри дамчыдылганынын шугумнарынын септелгезин болгаш ажылгалын, база ол ышкаш албан айы-биле чугула апарганда, оларга доктааткан күш-ажылчы хүлээлгелериниң болгаш ажыл участоктарынын хемчээлинде бойдустан болгаш техногенниг шынарлыг болгаш онза байдаларның уржуктарын узуткаары-биле холбашкан ажилдарны кылырын хандырып турар организацияларның ажилдакчылары;

р) кызыгаар зоназында чурттап турар чоок төрелдериниң азы чоок кижилериниң кадыкшылынын байдалы бергедээн азы өлгөн таварылгада, өрт азы өске-даа чайгаар болган хай-халап таварганда, база хамаатыларның турары эргежок чугула өске-даа таварылгаларда, кызыгаар зоназынче чоруп бар чыдар Россия Федерациязынын хамаатылары;

с) кызыгаар зоназында турар черлерге практиказын эрттирер азы дуржулга чедип аллары-биле ажилдаар деп бар чыдар тускай дээди болгаш ортумак өөредилге албан черлериниң студентилери болгаш сургуулдары;

т) эмнелге-кадыкшыдылга, рекреационуг, өөредиглиг, күш-культура-спорт, профессионал-ажыл-ишчи, шажын болгаш өске-даа сорулгаларлыг, боттары тускайлаң аян-чоруун организаастаан туристерден аңгыда, түр үеде турар черинче бар чыдар Россия Федерациязынын хамаатыларынын санындан туристер боттандыраар.

1.3 Кызыгаар зоназынче тускайлаң азы коллективтиг эрттирилгелер-биле кирерин (эрттерин) Дүрүмнериниң 1.2. пунктуларында айытпаан кижилер боттандыраар.

Кызыгаар зоназынче кижилер болгаш транспорт херекселдерин кииреринге (эрттиреринге) тускайлаң азы коллективтиг эрттирилге – кызыгаар зоназынче киреринге (эрттеринге) үндезин бооп турар доктааткан майыктыг документ (моон ыңай – документ дээн, бир звес оон өскени тайылбырлаваан болза).

Кызыгаар зоназынче кирип турар улустун эрттирилгелеринге транспорт херекселдериниң дугайында медээлерни киирер.

1.4 Хамаатыларны (Дүрүмнериниң 1.5. пунктуларынга дүүштүр кызыгаар зоназынче чалаткан хамаатылардан аңгыда) азы организацияларны дараазында эрттирилгени алыр сорулга-биле чорудар:

а) тускайлаң эрттирилгени – хамаатыларның амы-хууда билдиришкенини (моон ыңай – билдиришкенин дээн, бир звес оон өскени тайылбырлаваан болза) (2,3 капсырылга) азы организацияларның дилээ (моон ыңай – дилег дээн, бир звес оон өскени тайылбырлаваан болза) (4 капсырылга);

б) коллективтиг эрттирилгени – кызыгаар зоназынче организаастыг кирип (эртип) турар хамаатылар бөлүүнүң ат-бажын бижээд даңзызынын (ийден эвээш звес кижиги) үш экземплярин капсырган дилеглер (5 капсырылга). Даңзыларга хамаатыларның фамилиязын, адын, адазынын адын, төрүттүнген черин болгаш ай-хүнүн, хамаатыларның чурттап турар (келген) черин, хамаатынын амы-хууда бодун бадыткап турар документиин берген ай-хүнүн болгаш черин айтыр. Кызыгаар зоназынче организаастыг кирип (эртип) турар хамаатылар бөлүүнүң ат-бажын айткан даңзызынга удуртукчузу адын салыр болгаш ону организациянын таңмазы-биле быжыгалаар.

Билдиришкенин болгаш дилеглерни орус дыл кырынга холу-биле тода азы техниктиг херекселдерни (бижир машина, компьютер) ажылгап тургаш, кызырылдалар, аббревиатура, эдилгелер болгаш частырылгалар чокка бижир.

Кызыгаар зоназынче хамаатыларның планнаан байдалдары азы кирерин организаастаанындан хамаарыштыр (кызыгаар зоназынче кирер (эрттер) ай-хүнүн, черин, кызыгаар зоназынга хамаатыларның азы оон бөлүктөрүнни баар болгаш чоруур черлери (району) билдиришкенин болгаш дилеглерин Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелелдериниң кезектеринче почта азы харылзаанын өске-даа хевирлери-биле чорудар чок болза хамаатылар боттары киирер.

Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелелдериниң почта адрестерин болгаш телефоннарын Дүрүмнерге 6 капсырылгада көргүскен.

Бир звес хамаатылар азы организациялар билдиришкенин болгаш дилеглерни почта азы харылзаанын өске-даа хевирлери чогуур нормативтерин болгаш хуусааларын, факсимиль болгаш электронуг дыңнадылганын чежер хуусаазын болгаш үезин, база ол ышкаш оларга харыыларның эрттер болгаш кээр хуусааларын база немей барымдаалаар.

Билдиришкенин болгаш дилеглерни федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнгөн хамаатыларның бижимел билдиришкенин-дилеглерин сайгарып көөр хуусааларда сайгарып көөр (2006 чылдың май 2-де «Россия Федерациязынын хамаатыларынын дилег-билдиришкенин көөр чурум дугайында» №59-ФХ Федералдыг хоойлу (Россия Федерациязынын хоойлужудулга чыындызы, 2006, №19, 2060 чүүл).

1.5 Кызыгаар зоназынын девискээрлери турар муниципалдыг районунуң (хоорай округунуң), азы кызыгаар зоназынын девискээрлери болгаш оон девискээринде хоорай округунуң девискээри база кирип турар муниципалдыг районунуң кызыгаарында турар хоорай округунуң кызыгаарында келген черинде азы чурттап турар черинде бүрүткелдиг Россия Федерациязынын хамаатылары, азы кызыгаар зоназынын девискээринче девискээринде кызыгаар зоназын тургускан муниципалдыг районунуң девискээринде келген черинде азы чурттап турар черинде бүрүткел чок хамаатыларны чалап турар кызыгаар зоназында турар организациялар, дүрүмнериниң 1.4. пунктузу-биле доктааткан чурум өзугаар айыттыгын хамаатыларга эрттирилгелерни бээриниң дугайында билдиришкенин азы дилегни чорудар, Россияның ФАЧА-зы азы бодунуң турар чериниң аайы-биле айыыл чок чоруктун девискээрге органнын-

д) кызыгаар зонасында турар кижилерниң болгаш транспорт херекселдериниң чоруп турарын дыңнаткан районда (черде) онза азы шериг байдалын, терроризмге удур операциянын эрге-хоюулу чурумун чарлаанда чылдырып болур.

(Уланчылыз).

ИЮНЬ 5 – Бүгү-делегейниң долгандыр турар хүрээлелди камгалаар хүнү

ИЕ-ЧЕРИВИС-БИЛЕ САГЫШ-СЕТКИЛИВИС ТУДУШ

Тываның онзагай чараш бойдус чурумалын камгалаарынче угландырган тодаргай хемчеглерни сөөлгү чылдарда ап чорудуп эгелээни өөрүнчүг. Ам бо хүннерде республиканың 11 кожууннарының болгаш 25 чурттакчылыг черлериниң девискээринде 16 күрне заказниктери 705,35 муңга шөлду, 15 бойдустан тураскаалдыг черлери 168 муңга

шөлду ээлеп турар. Оң-биле чергелештир күрүнениң федералдыг заповедниктери — «Азас» болгаш биосферлиг заповедник «Убса-Нур ыйгылаажы» онзагай черни ээлеп турар. Моон алгаш көөрге, Сибирь девискээринде эң-не хөй бойдустан онза камгалалдыг заповедниктери болгаш заказниктери бистиң республиканың девискээринде турар.

Тыва Республиканың девискээринде бойдустан онза камгалалдыг черлериниң хөгжүлдизиниң байдалы болгаш ооң келир үезиниң талазы-биле тодаргай угландышкынныг ажылдар чоруп эгелээн. Чамдык черлерге ам-даа республика деңгелдиг заказниктерни немей тургузарының дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. Оң-биле чергелештир чамдык девискээрлерни федералдыг деңгелдиг заказниктериниң болгаш заповедниктериниң даңзызынче кирир дугайында резолюцияны эрткен чылын хүлээп алган.

Бо хире онзагай бойдус чурумалдыг девискээрге чурттап турар кижилерниң экологтуг культуразына кичээнгейни Тыва Республиканың Чаззаа угландырып эгелээн. Тыва Республиканың Чаззаа 2006 чылдың октябрь 6-да «Тыва Республиканың девискээринге экологтуг культураны тургузары болгаш экологтуг өөредилге системанын организастаар болгаш хөгжүдөр дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол доктаалга дүүштүр республиканың тус чер ботбашкарылга органның, боттарының девискээринге экологтуг чырыдышкын болгаш өөредилге айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразында комиссияларны тургузары сүмелдээн.

Бистиң республикада дыка хөй заповедниктер болгаш заказниктерниң турары-биле, оларның камгалалының дугайында дүрүмде экологтуг чырыдышкынныг ажыл-чорудулгазының кол угландышкыны хамаатыларның экологтуг культуразын сайзырадыр болгаш экологияга сонургалын, харыс-салгазын бедирер бооп турар. Өскээр чугаалаарга, кижиниң долгандыр турар хүрээлелге камныг болгаш хумагалыг хамаарылгазын катап тургузары эргежок чугула болуп турар. Чүге катап тургузары дээрге, шаанда бистиң өгбелеривис дириг бойдука кончуг камныг, хумагалыг чораан. Республика девискээринде болуп

турар арга-арыг өрттериниң 90 ажыг хуузунга кижилер буруулуг болуп турары чажыт эвес-ле болгай.

Сөөлгү чылдарда бистиң республикада «Парктар марыжы» деп акция массалыг болуп бар чыдар болгаш школачыларның, студентилерниң болгаш республиканың чурттакчыларының сонургалын ол болдуруп турар. Ону организастап эрттиреринге кожууннарының болгаш чурттакчылыг суурларның чагыргалары улуг деткимчени берип турар. Акция үезинде чуратан чуруктарының, шүлүктериниң, чогаадыларның конкурстарын эрттирип турар. Оң-биле чергелештир бичии хемнериниң, девискээрлериниң, аржаан сугларның, ыдыктыг черлериниң девискээрин аштап-арыглып, тарымал ыяштарны олуртуп, куш уяларын кылгаш азып, бойдука хамаарылгалыг өске-даа ачы-дузалыг ажылдарны чорудуп турар. Бо хемчеглерни эрттиреринге идеялык киришкени дээш «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктин ажылдакчылары черлик бойдус камгалалының төвүндөн шаңнадып келгенер.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарына өөреникчилерниң кирип турар төлөптүг үлүг-хуузу демдеглевейн барып болбас. Ол колдуунда школачыларның болгаш студентилерниң экологтуг отрядтары болуп турар. Чижээлээрге, Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл ортумака школазының экология дружиназы, республиканың школа-интернадының экология бөлүмү, Кызылдың №1 школазының экология класы, республиканың уругларның экология-биология төвү дээш өске-даа хөйниити организациялары бисти долгандыр турар хүрээлелди камгалаарына болгаш хайгаараарына анык салгалды өөредир болгаш кижизидер талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чорудуп турар.

Республиканың онза камгалалдыг девискээрлериниң чоогун-

да азы ооң зоназының иштинде колдуунда малчыннар чурттап чоруур. Ол хамаатылар-биле боттук ажылдарны заповедниктериниң болгаш заказниктериниң ажылдакчылары чорудуп турар-даа болза, чамдык кижилерниң талазындан ону тоомчага албас чүүлдер бары билдинип турар. Онза камгалалдыг девискээрлерде колдуунда Россияның болгаш Тываның Кызыл дептеринче кирген, чидериниң кырында келген черлик аңнар, куштар болгаш үнүштер бар. Ону камгалаарына болгаш хайгаараарына чүгле заповедниктериниң болгаш заказниктериниң ажылдакчылары киржир эвес, тус черниң чурттакчыларының киржилгези база негеттинип турар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын чорудуп, хамаарылгалыг органны доктаал-саавыры хүлээп ап турар-даа болза, ооң күсүлдези чогуур негелдеге дүүшпейн турар.

База бир нарын айтырыг. Чайгы үе келгени-биле, республиканың эм-шынарлыг аржааннарына организас чок дыштанылганың сезону эгелээр. Чурттакчылыг сумунун девискээринде турар аржааннары тус черниң суму чагыргазы кичээнгейге алыры эргежок чугула. Бир дугаарында, аржаанчыларның дыштанырына таарымчалыг байдалды тургузар. Арыглары, бок төгөр черлерни тургузар, аржаанга киреринге болгаш эмнениринге эптиг байдалды тургузуп тургаш, аржаанчылардан таарымчалыг төлевирни алыры чугула. Аржаан тус черниң өнчүзү болганда, аңаа хамаарылгалыг айтырыгны суму чагыргазы долузу-биле шиитпирлээр апар.

Бистиң долгандыр турар хүрээлел-агаарывыс, агым сугларывыс, тайга-таңдывыс, ие-черивис арыг-силиг турар болза, бистер база кадык шыырак, омак-сергек, сүлдewis бедик чоруурун утпайн көрээлинер.

Сергей ХЕРТЕК.

Дириг аңда диин чараш...

Чайның чылын, тааланчыын.

УРУ АРЖААНЫ: онзагай камгалалда

Уру аржаанының дугайында бүдүн Тыва билер дизе, кандыг-даа хөөредиг болбас. Республиканың дыка хөй чурттакчылары кадыын экижидип алыры-биле аңаа доктаамал дыштанып кээп турар. Аржаан ылаңгыя кеш аарыгларын, балыгны, чүс-дамыр аарыгларына дыка дузалаар. Оң химиктиг составы амгы үеде чедир билдинмес, тускай анализин кажан-даа чорутпаан. Сугда сероводородтун чыды бар болгаш тускай амданныг, ооң температурасы 16-22 градус чылыг. Эртеде билдинип турар медээлер чүгле бо.

Кижилер оң химиктиг составын сонургузгавас-даа, кээп эмненип турар. Уру оларга ыдыктыг аржаан болуп турар, чүдүлгенин чурумун езугаар торгу пөстөрнү ыяштарга азып, аш-чемни, акшатегерикти салып турарлар.

Уру аржааны Красноярск крайның девискээринде турары-биле, 31 чыл иштинде күрүнениң Саян-Шушенск бойдус заповедниги болуп турар, ынчангаш ооң хоойлу езугаар онзагай камгалалда турарын дыштанып кээп турар кижилер билбейн турар. Аржаан бедик дагда пөштер аразында, тундраның экологтуг системасында турар болгаш ооң девискээриниң үнүштери дыка үрелинчел, катап тургустунары үр болур. Россияда бойдустан мындыг кайгамчык булуңнары кончуг эвээш арткан. Бо бичии девискээрге Арктиканың, Сибириниң, Европаның, Моолдун, Тибеттин агаар-бойдузунга тааржыр черлик дириг амытаннар таваржып болур. Мында ирбши, сарыг өрге, тундраның торлааларының хөй аңгы хевирлери өзүп турар. Ынчангаш бо биологтуг хевирлерни камгалап арттырар сорулга-биле 1976 чылда Саян-Шушенск заповеднигин тургускан.

Заповедник тургустунганының баштайгы чылдарында аржаанче кижилерниң баарын шуут хораан турган. Шак мындыг хемчеглерни ап келгениниң түннелинде, Уру аржаанында экологтуг байдал дыка экижээн турган. Бо ыдыктыг аржаан Тываның чурттакчыларына ажыктыг дээрзин, заповедниктин удуртулгазы өөренип көргөш, 1985 чылда Уруга биосферлиг эрге-байдалды тывыскаш, бойдус камгалал албан чери тыттып келгени-биле, ону тус черниң чурттакчыларының сонургалына

ажыглаары-биле, Уру аржаанынче баар чөпшээрелдин айтырыын шиитпирлээн.

1996 чылда Енисейниң регионалдыг заповедниктер талазы-биле эртемендер чөвүлелиниң эгелекчи саналы-биле, минералдыг аржаанны ажыглаарының чурумунун дугайында Красноярск край биле Тыва Республиканың аразына керээни чарган. Бо керээде кол айтып турар чүүл болза, чайгы аржаан сезонунун үезинде аңаа кирер кижилерниң санын 120-ден эрттирбеси көрдүнгөн. Амгы үеде бир сезонда кижилерниң саны 400 чедип турар, оларның 3 хуузу бодунда документилик болуп турар.

Аржаанның девискээринге доктаамал 100 хире кижилер турар. Олар шупту аъттыг келир. Аъттарын заповедниктин девискээринде ойткарып турар. Эң-не айыылдыг чүве аржаанның девискээрин ботталдырып турары болур. Үш гектар черден ийи тонна ботку чыып болур.

Сөөлгү үеде кижилерниң экономиктиг байдалы баксыраан тудум, курорттар, санаторийлер чедип эмненири бергедээн, ынчангаш чыл санында аржаанга кээп эмненип турар кижилерниң саны көвүдөп кел чыдар. Эмненип кээп турар бо кижилер заповедникке улуг когаралды чедирип турар. Аржаанның чоогунга турган аңнар, куштар дезип чоруп турар апарган.

Аржаанны чөптүг ажыглаарының талазы-биле заповедниктин удуртулгазының талазындан тодаргай хемчеглерни ап чорудуп келгениниң түннелинде, 2007 чылда аржаанга кээп дыштанып турар кижилерниң саны ийи катап кызырылган. Бо чылын база ол чурумну шыңгыы сагыры-биле хемчеглерни алыр бис. Аржаанга кээп дыштанып турар кижилер боттары санитарлыг чурумну сагыр ужурлуг. Силер-биле кады бойдустан бо чараш чурумалын уругларывыска, уйнуктарывыска камгалап арттырар хүлээлгелиг бис дээрзин утпас ужурлуг бис. Келир үениң каас-чараш бойдус чурумалы силер-биле бистерден хамааржыр.

Елена СОННИКОВА,
Саян-Шушенск биосферлиг заповедниктин парлагал-албанының ажылдакчызы.

ШАНЧЫ-АКСЫНГА ТУРЛАГГА...

Бистиң Тывавыстың девискээриниң хөй кезин даглар ээлеп турар. Даглыг черлер чүгле өшкү малдың турлаа эвес, те, чуңма болгаш улар дээн ышкаш ховар аңнарның турумчуур черлери болур.

Суурувустун хоочун аңчызы 86 харлыг Дамбы-оол Ондарның чугаазы-биле алырга, Ишкин девискээринге эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарының үезинде те, чуңма өзүп көвүдээн турган. Аалдарның мал-маганына безин каттыжып кээп, өшкү-биле хайнактажып турган. Муңгаш кажаага анайларын суп болбас, дегдирип аарый бээр. Кажааны ажа халааш, хая-даш кырлап, халчып турар. Те-биле хайнакташкы төрүттүнген анайлар күзүн дагларга үстүп чыдып калгаш, өдекке кирбейн баар.

Сөөлгү чылдарда Саян-Шушенск биосферлиг заповедниктин камгалалдыг черлеринге турумчуп турган те, чуңма өзүп көвүдээш, Шом-Шум, Теректиг, Ишкин дагларында өөр-өөр болуп, катап көстүп келгени өөрүнчүг. 2007 чылдың август айда В.В. Путин Тывага келгеш, Шанчы-Аксынга турлагга тургаш, дагдан суг ижип келген өөр те, чуңманы чарашсынып көргенин «Комсомольская правда» солунга интервью берип тургаш, чугаалаанын номчудум.

Ирбиш, дырбактыг, бөрүнүн чемижи боорундан аңгыда, төт-чеглекчилерниң чемижи болу бээр хомуданчыг. Те, чуңманың ханы хая-чугу холумактыг боорга тыва чон ону янзы-бүрү аарыгларга, ылаңгыя сынык, ижин-баар аарыгларына ажыглап чораан. Шаанда хоочун шевир кижилер те, чуң-

маның мыйызындан бижек сывы, хыны кылырындан аңгыда, оргомоюнун остохондроз аарыгына массаж кылып, дому ол деп санап чораан. Кежи үрелбес быжыг боорга, хамнар дериг-дүнгүр кылырына база ажыглап чорааннар.

Те, чуңма бойдустан Кызыл дептеринче кири бижиттинген ховар аңнарының бирээзи болуп турар. Ону камгалап, карактаары чүгле Саян-Шушенск болгаш Хан-Дээр онза камгалалдыг черлериниң ажылдакчыларының хүлээлгези эвес, ол черлерде чурттап турар кижилерниң шуптузунун хүлээлгези болур ужурлуг. Ынчангаш бо онзагай чараш аңнарны камгалаары чугула.

Марина ООРЖАК,
Хөр-Тайга ортумака школазының башкызы.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

ХАРЫЛЗААНЫ КАТАП ТУРГУЗАР

Май 19-20 хүннеринде Тывага Моолдун Убсу-Нур аймааның Аймак хуралының даргазы, дээрги Д.Батсайхан баштаан делегация келгеш барганының дугайында «Шың» солун бижип турган. Тываның Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол, Улуг Хуралдың үстүкү палатазының Даргазы Х. Монгуш-биле ужуражылгалар үезинде чедип алдынган дугуржулгалар ийи таланың аразында социал-экономиктиг харылзааларның сайзыралыга улуг салдарлыг болуру чугаажок. Ук делегация-биле кады Моолга барык бир неделя дургузунда сургакчылаашкындан Тываның делегаттары база чанып келген.

Май 15-19 хүннеринде Копту аймактын Хамааты төлээлекчилер хуралының даргазы О. Шириндэвтин чалалгазы-биле, Тываның Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының агроулетпур комплекси, чер хамаарылгалары, бойдус ажылгалы болгаш экология талазы-биле комитетинин даргазы Юрий Тыт-оол, депутат Роман Шинин, ТП-ниң Аппаратының удуртукчузу Эрес Ооржак, палатаның эрге-хоойлу эргеленин начальниги Клара Монгуш, Тываның Моолда Төлээ черинин удуртукчузу Орлан Сарыглар олар Копту аймакка ажылдааш келген.

Тывадан делегация Коптуга май 15-те келгеш, эртенінде аймак Хуралының даргазы О. Шириндэв база ук аймактын губернатору Г. Нямдаваа-биле ужурашкан. Кызыгаар чанында черлерге кады ажылдажылганың нарын айтырылганыңа хамаарыштыр болган чугаа үезинде тыва, моол сайгар-

лыкчыларга таарымчалыг байдал тургузарының аргаларын, ылаңгыя Буюнт сумуда амыдырап-чурттап чоруур тывалар-биле культурлуг харылзааларның сайзыралын деткирин колдады чугаалашкан. Тус чер бот-башкарылга органнарының деңгелинде социал ажыл талазы-биле дуржулга солчуп, ол-бо таланың студенттерин өөрөдирин уламчылаар деп дугурушкан. Тодаргай шиитпирлер санынче «Беш Хайыракан» хөй-ниити организацияның баазыныга Копту аймаанда чурттап турар тываларның култура-информация төвүн тургузарыңа дуза кадар болганын кирип болур. Ук организация 2006 чылда тургустунган. Оң бөгүнгү удуртукчузу, этниктиг тываларның төлээзи, дыл башкызы Н.Гэрлхуунун кол сорулгазы тыва дылды, бижилгени болгаш эртем-билиглерни кадагалап, хевээр арттырары бооп турар. Төптү тургузарыңа Тываның төлээлери өөрө-

дилге ном-дептерлер болгаш тыва чогаалчыларның номнары-биле дузалаарын хүлээнген.

Ужуражылгага ногаа, катчимис аймаа болгаш ыяш болбаазырадыр Моол-Тыва каттышкан биче бүдүрүлгө тургузар дугайында айтырыгны өөрөнип көөр деп санал кириптинген. Моолдар Тываның эткир, сүткүр бода малын садып алырыңа, малды, этти сайгарлыкчыларга садып-саарарыңа, сүт, эт, дүк болбаазырадыр, алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлгөлөр тургузарыңа улуг сонугалдыын илередип турар. Чыылганнарның онза кичээнгейин «Хандагайты-Улангом-Копту-Ярант-Такешикен» деп транснационал коридорну шигээдир болгаш хөгжүдеринче угланган «Тыва-Алтай-Моолдун барыын аймактары» деп программаны ажылдап белеткээр каттышкан ажылчын бөлүктү организастан. Ажык чугааның түңнелинде Моолдун Копту аймааның Хамааты төлээлекчилер хуралының Президиумунун болгаш Тываның Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының аразында кады ажылдаары-биле протоколга ат салдыган.

Ол-ла хүн Тываның делегациязы Буюнт сумунун Нарийн-Гол деп черинге четкен. Ында колдуунда Копту аймактын этниктиг тывалары чурттап турар. Оларның амыдырал-чуртталгазы, ажыл-агыйы-биле аалчылар Нарийн-

Голдун чурттакчыларының Хуралының даргазы Батааның өг-бүлезинин чижээнге таныжар аргалыг болган. Байлак удуртукчу арга-дуржулгалыг Батаа-баштын хары 60 ажа дүжүп чоруур, ынчалза-даа ону ирей дээр беге: шимченгир-ажылгыры, сонугаа кончуг. Мал-маганы, уруг-дарыы-даа хөй, 50 шаа кижини чайлыг шайладыптар бай-шыырак кижил болду. Тывадан делегация аалдап чеде берген турда, оон дузалакчыларының чартыы шөлде, ногаа-да болган. Машина-техникадан бир трактор көзүлген. Улуг чаа өг-ажыл-агыйның конторазы. Ниити байдал-туружу бисте болза бригада төвү ышкаш. Мындыг берге, чемишчилдиге чок черге канчап ногаа өстүрүп тур силер деп айтырарга, өдек хөй болгаш эки дүжүт ап турар бис деп харылаан.

Ниитизи-биле Копту аймакта 400 хире тыва этниктиг өг-бүлелер, азы 1600 хире кижил амыдырап-чурттап чоруур. Кол ажыл-агыйы — ногаа өстүрери болгаш мал ажылы. Оларның аразында хөйгө билдингир, ат-сураа дыңналы берген малчыннар, ногаажылар, чылгычылар, аът чарыштарыңа тиелекчи малдарның ээлери онза ылгалып көстүр болгаш хүндүткелдиг.

Аймактын хөгжүм-шии театрыңа болган ужуражылгага Копту хоорайның этниктиг тываларыңдан аңгыда, Копту университетинин белеткел салбырында өөрөнип турар 16 тыва сургуулар база киришкен. Олар Өвүр кожуунун чагыргазы-биле чардынган керээ езугаар өөрөнип турар.

Копту хоорайда чурттап турар 200 тыва өг-бүлелер иштинде эмчилер, башкылар, артистер, ат-сурагылыг мөгелер база бар. Олар боттарының дилеглерин болгаш күзээш-киннерин киргилээн. Моолда чурттап чоруур тываларның изиг күзели — уругларын Тываның өөрөдилге черлеринге, ылаңгыя ортумак профессионалдыг өөрөдилге черлеринге өөрөдири база тыва дил башкыларын белеткедип алыры бооп турар.

Тываның Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының агроулетпур комплекси, чер хамаарылгалары, бойдус ажылгалы болгаш экология талазы-биле комитетинин даргазы Ю.Тыт-оол: «Сургакчылаашкын үре-түннелдиг болган деп санаар мен. Копту аймааның тывалары-биле харылзаа сөөлгү 10 чыл дургузунда суларай берген турган. Олар сөөлгү катап Тывадан албан езу-биле келген аалчылар бо-дур дээш, Г.Ч. Ширшин баштаан бөлүк ажылдакчыларның фото-чуруун көргүзүп турду. Бистин аравыста улаштыр хөгжүдери негеттинип турар культурлуг, экономиктиг сонугалдар хөй. Ынчангаш Тываның яңзы-бүрү яамыларының ведомстволарының, организацияларының удуртукчуларыңа, сайгарлыкчыларга Копту аймакче кичээнгейин угландыраарын кыйгырып тур бис. Бо дугайында Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Караоол-биле ужуражып, тодаргай чугааны кылыр мен».

М. САНДАН,
ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының парлалга албаны.

Тыва — Моол найырал

«АЛДЫН ЭЛЕЗИННИНҮНҮ»

Май 31-де Эрзин кожунун Нарын сумузуңга «Алдын элезинниң үнү» деп моол ырлар кјцсөдикчилериниң 3-кү республика чергелиг мөөрейи болуп эрткен. Бо мөөрейниң бир дугаарында Тываның Улустун болгаш Россияның алдарлыг артизи Кежиктиг Демир-оол Гран-при шаңналын чаалап алган, а ийи дугаарында аныяк хөгжүмчү, ыраажы Омак Ооржак тиелекчи болган.

«Алдын элезинниң үнү — 2008» мөөрейге ниитизи-биле 20 ыраажы киришкен. Оларның аразында алдарлыг артистер-даа бар, школачы бичин оолдар, кыстар-даа бар. Мөөрейниң жюри кежигүннери кымнарыл дээрзин сонугадып көрей. Ол дээрже жюринин даргазы, Моолдун Увс аймаанда аныяктарның ПРарчин аттыг театрының удуртукчузу Ш.Амарсайхан, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Роман Кызыл-оолович Шинин, Увс аймактын ат-сурагылы ыраажызы Алтынцэцэг, Тываның Улустун болгаш Россияның алдарлыг артизи Кежиктиг Демир-оол, вокал башкызы Батокток, Моолдун төлээлери Ганн-Тулга, Орнох Алтынцэцэг, С.Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга төвүнүн директору Аяс Чаш-оолович Айыр-Санаа олар-дыр.

Моол биле Тыва шаг-шаандан бээр кожа-хелбээ чурттар болгаш аразында эп-найыралдыг, быжыг харылзаалыг чурттап келген. Ынчангаш тыва-моол чоннарның чугаа-домаанда-даа, езу-чаңчылдарында-даа чүлдешкек чүлдөр хөй. Ол найыралды, экономиктиг болгаш политиктиг, култура харылзааларын быжыктырарының аргаларының бир хевир бо «Алдын элезинниң үнү» моол ырлар мөөрейи болуп турар.

Эрзин кожун чагыргазының даргазының оралакчызы А.Ш. Лойгу, Моолдун Тыва Республи-

када Чингине консулу дээрги Сумаахуу, Моолдун Увс аймактын баштыңы Л.Тогоо олар көрүкчүлерге байыр чедирип сөс алганын соонда, мөөрей эгелээн. Сөс алганнарның барык шуптузу моолдап чугаалаар болганындан оларның чугаазын сөстен сөс чедир дамчыдып шыдавас-тыр мен. Эскерип олурарымга көрүкчүлөр аажок-ла адыш часкап турар болду, оозун бодаарга эки-ле чүве чугаалап турганнар боор оң. Нарынчылар моолдаар болгаш очулдурукчу деп кижил херек дээрзинин дугайында бодап бажынгадаа кирбес улус чорду. Нарын суму чагыргазының даргазы Чулунбатор Нимаевичинин кабинетинге кире бээривиске, Моолдун Увс аймактан келген өңүктөри-биле база-ла моол дылга чугаалажып орап болду. Улуг назылыг улус моолдаар боордан башка аныяктар, бичилери ындыг эвес боор деп бодааным кайда чүвөл, бичин уруглар, оолдар-даа дөмей-ле моолдажыр элдеп солун улус болду.

Мөөрей ийи кезектиг эрти: баштайында моол ыры, ийи дугаарында тыва ыры күүседир. Мөөрей эгелээринин бетинде моол аалчыларга сөс берди. Алдарлыг ыраажы Алтынцэцэг биле кайгамчык салым-чаяанның бичини 5 харлыг Марла база школачы Солдор деп оол ырлап, байыр тутту.

Мөөрейниң башкарыкчылары ТР-ниң алдарлыг артисти Юлиана

Ондар биле Владимир Ооржак киржикчилерни сценаже чалапты. Уян, чараш үнүг ыраажывыс, ТР-ниң алдарлыг артисти Титов Санчат, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артисти Рафаэль Ензак, алдарлыг «Саян» ансамблинин хоочуннарының Светлана Монгуш удурткан «Мөңгө назын» бөлүү, ат-сурагылы «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн солизи чораан Анатолий Куулар дизе-ле, кымнарны чок дээр.

Мөөрейниң деткикчилерин онзалап демдеглевес аргажок. Ол дээрже «Саянтехно» сервисин удуртукчузу Р.Д. Лудуп, «Өлчей» магазинниң эргелекчизи А.К. Нурзат, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Ю.Ш. Салчак, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Р.К. Шинин, «Урянхай» КХК-ның удуртукчузу Р.Биче-оол Моолдун Увс аймактын губернаторунун оралакчызы Б.А.Бадарчи олар-дыр.

Гала-концерт соонда, шаңналдар эгелээн. Кым-на Гран-при шаңналын алыр ирги дижи, четтикпейн манап ор бис. Өвүрдөн Каадыр биле Долума Чымбалактарның авазы уруглары дээш сагыш човап Нарында чедип келген, ооң-биле кожа ордуус. «Долума Гран-прини алыр эвеспе» дээримге, Вероника: «Титов, Рафаэль суг турда ол кайын Гран-при ап шыдаарыл аан» — деп, чигзинип орду. «Мен бодаарымга, Долума алыр хире» — деп, бүзүрелим илереттим. Шынап-ла, мөөрейге Долума

дыка-ла чараш ырлады. Украина, Болгария дизе-ле, ыры мөөрейлеринге киржи, дуржулгазы беддэн бо ыраажы кыс сценага бодун аажок алдынып билер-дир. Моол ырыны ол ырлап турда, мурнуку одуругга орган моолдар магадап, аажок сонуграп орап-лар чорду.

Башкарыкчылар тиелекчилерни адап эгеледи. Эң эгезинде көрүкчүлөргө дузазы-биле «Көрүкчүнүн сонугалы» деп номинацияны тиелекчизин илереттис. Ону Нарын көдээ Култура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Валентина Дугаржап чаалап алды. «Эң эки күүселде» деп номинацияга Кемерово хоорайдан студент Чаяна Чамзы тиилээн. «Артисчи чоруу дээш» деп номинацияга Кызылдың уран чүүл училищезинин сургуулу Роберт Удувас-оол, «Сценага овурхевир» дээш Нарын көдээ Култура бажыңының директору Анатолий Маажы, «Чогаадыкчы чоруу дээш» ТР-ниң алдарлыг артисти Титов Санчат олар шаңнатты. Титов Санчатка акша шаңналын Улусчу чогаадылга төвүнүн директору А.Ч.Айыр-Санаа ты-высты.

Мөөрейниң лауреаттары: бирги чергениң — Рафаэль Ензак, ийиги чергениң — «Мөңгө назын» бөлүү (Надежда Куулар, Зоя Солун-оол, Татьяна Соржу, Светлана Монгуш, Кара Доржукай), үшкү чергениң — Анатолий Куулар.

Дипломаттар: бирги чергениң — Анатолий Маажы, ийиги чергениң — Кызылдың уран

чүүл училищезинин сургуулу Начын Сарыг, үшкү чергениң — Валентина Дугаржап.

Бот-тывынгыр артистерден лауреаттар: бирги чергениң лауреады Рафаэль Ензак, ийиги чергениң — Эрзинден Чинчи Аракчаа, үшкү чергениң Кызылдың уран чүүл училищезинин сургуулу Майын-Маадыр Салчак. Гран-при шаңналды Долума Чымбалак чаалап алган.

Тиелекчилерге алдын дипломнары болгаш тускай кубоктарны моол өңүктөр тывысты. Бо мөөрейни эки организасташканы дээш ТР-ниң УХ-ның Төлээлекчилер палатазының депутады Р.К. Шининге, Нарын суму чагыргазының даргазы Чулунбатор оларга Увс аймактын тускай демдээн хөрээнге кадап берди. Эрзин кожун чагыргазы база култура килдизи моол өңүктөргө боттарының суй-белектерин сөннээн. Бо мөөрейни чогаадып тургусканы дээш Ш.Амарсайханга ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының өмүнээзинден хүндүлүг бижики Р.К.Шинин ты-высты.

Гала-концертке Юлиана Ондар биле моол ыраажы Алтынцэцэг кады ырлашкаш, хамыкты кайгатты. Юлиана Ондар дээш аажок чоргаарланып ордуус. Моол өңүктөр база аажок-ла магада-дылар.

«Алдын элезинниң үнү-2008» байырлал ынчаар доозулду.

Светлана БАЛЧЫР.
Кызыл-Эрзин-Нарын-Кызыл.

Кичээнге алыры чугула

ХАЛДАВЫРЛЫГ ЭНТЕРОВИРУС

Бо чылдың март айдан эгелеп, Кыдат Республикада хөй улус халдавырлыг энтеровирус дээн эң-не азарганчыг вирустарның хевири тывылдырар аарыг эгелээн. Май айга чедир оон 25 муң кижии араан, 34 кижии өлгөн. Сөөлгү үеде ол аарыг Моолда база тылпып, бистин-биле кызыгаар аймактарда улус аарып турар.

Аарыгны энтеровирус-71 дээр өөскүдүкчү тывылдырар. Ол долгандыр турар чүүлдерге, сугга-даа дижик, үр чоруур. Бо вирус кижиниң мага-бодунче, ижин-шөйүндүже киргеш, оон хан-дамыр дамчааш, бүгү органнарже тарап, өкпе, бүүрек, ижин-хырын, баш-мээ-зинче дамчыыр.

Аарыг эгелээрде халдавырлыг ижин-шөйүндү аарыглары ышкаш, аарыг кижиниң эди изири, бажы аарыыр, кустулар. Оон аас иштинге, хол-буттарынга кызыл ши-вишклер, оюлганнар тыптыр. Ишти аарып, куду олуртур. Чамдыкта грипп ышкаш чөдүртүр, думчук суу төктүр. Улуг улус мынчаар арааш, эттине бээр.

А бичии уруглар бо аарыгны дыка берге эрттирер. Эди изип, кузуп, куду олурткаш, хөй суук чүүл-биле мага-ботка херек чүүлдер (дустар, микроэлементилер) үне бээр, уруглар дыка баксыраар. Баш мээзиниң картынга дегдирип – менингит эгелээр, бичии чаштар тыртып, өкпеге дегдиришкн эгелээш, өкпе-зи суг-

ланып (отек легких дээр), баксырааш, өлүмгө чедирип болур. Аарыгдан сегий бээр-даа холу, будунун шыңганның шимчээр баксырап, билинместеп болур.

Шак мынчаар аарып эгелээн улус бар болза, дораан эмчини ча-лаар. Кызылда халдавырлыг аарыглар эмчизинге, кожууннарда база халдавырлыг аарыглар эм-нээр эмчилер бар, оларга баар, суурларда медпункт эмчизи-биле ыяп сүмележир.

Россияда энтеровирус-71 деп халдавырлыг аарыг ам дерээзинде чок-даа болза, терапевт, педиатр болгаш медпункта эмчилер, өске-даа эмчилер шупту энтеровирус аарыын, чүнү канчаарын билер. Ол эмчилер аарыг кижини аңгы өрээлге чытыргаш, эмнээр. Кады харылзажып турган улузунун кадыын хынаар.

Кыдатта кедереп турар энтеро-вирустун халдавырлыг аарыы — «хирлиг холдарның» аарыы-дыр. Оортан камгаланырда кыдат, моол чораан улустар-биле харылзааны эвээжидир, соксадыр. Ол чурттар-

дан эккелген барааннарны, эң ылангыя ногаа, чигир-чимис ай-маан садып алганыңарда, оларны эки изиг суг-биле чуур, картын картап кааптар.

Чайгы үеде эки хайындырып каан аш-чемни чири. Чүгле арыг суг ижер, чунар, эштири суглар база арыг болур.

Эң ылангыя бичии уругларны үргүлчү хайгаараар. Оларның аш-чемин, ижер суксунун, ойнаарак-тарын арыг болурун кызыдар. Бичии уруглар чүнү-даа аксыне сугар болгаш, аарый берип болур.

Халдавырлыг энтеровирус-71 деп аарыг бүгү делегейде билдин-гир-даа болза, Россияга, Тывага ол илереттинмээн. Ону эмнээр эмнер эвээш, тускай тарылга кылбайн турар.

Ынчангаш кызыгаарда чурттап турар кожууннарның чону (эң ылангыя Тес-Хемге улуг ярмарка, Өвүрге наадым эртер болгай) серемчилелдиг болур. Чаш уруглар тудуп, эдиртип алгаш, хөй чон чыылган черже ада-иелерни барбазын дилеп тур бис.

Арыг-шеверни каяа-даа сагып, кадык-чагай болурунарны күзеп тур бис.

Таисья ДАВАА.

Харылзажыр телефону: 5-84-67.

Өрттен артпас

«ДАЧА-2008» ОПЕРАЦИЯ

Дача сезону эгелээн. Сад ниитилелдериниң болгаш дача участоктарының өрлөс удур байдалы эң-не куду деңгелде болуп турар.

Кызыл хоорайның девискээринде 14 сад дача участоктары бар, оларга чыл бүрүдө 30-ден 40 чедир өрт үнүп турар, оон иштинде кижии когаралы база болгулаар. 2008 чылдың январьдан бээр сад-дача участоктарының девискээрлеринге 16 өрт болган, оларның чедирген когаралы 199,5 муң рубль. Ааскежи болуп, кижии когаралы, кемдээшкни бүрүткеттинмээн. Эң-не хөй өрттер № 2, 3, 4, 6 сад-дача участоктарына болган. Өрттериниң үнүп турар кол чылдагаан-нары эргиле хевээр бажыңнарга печкаларны шын эвес салып, оларны чогулчалыг эвес ажыглап, өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнени сагывайн турар. Моон чылда-гааны-биле бо чылдың эрткен ай-ларында 7 өрт болган. От-биле оварымча чок болганындан 8 өрт үнгөн. Чылдың май 13-те № 6 сад-дача участогунун девискээринге ийи өрт болган.

Сад эштежилгелериниң девискээринге Кызыл хоорайның күрүнениң өрт хайгаараар килдизиниң инспекторлары өрттү болдур-базы-биле рейдлерни эрттирип, дача участоктарының ээлеринге четпестерни эдер талазы-биле саналдарны, сүмелерни кирип, айтышкын бижиктерни берип турда-ла, оларны күүсетпейн баар таварылгалар эвээш эвес. Бир эвес дача участоктарының ээлери өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнени сагыыр, четпестерни эдер дугайында айтышкыннары күүседип турар болза, ынчан оларның кандыг-даа дүвүрел, сагыш човаашкын чокка боттарының ногааларының, чимистиг үнүштериниң дүжүдүн өстүрүп ап болур аргалары бар. Хамыктын мурнунда печкаларны, электри дерилгелерин эки септеп алыр, бодунун девискээриниң богун доктаамал аштаар, арыг-силги тургузар ужурлуг.

В.ЧЕПУТАНОВ.

Кызыл хоорайның күрүнениң өрт хайгаарал килдизиниң стажеру.

Шыдыраа маргылдаазы болур

Хоочун журналист Д.Н. Салчактын 70 харлаанынга, ажыл-чорудулгазының 45 чылынга база журналист ажылга ажылдаанының үжөн болгаш үш чыл болганынга тураскааткан хоочуннар аразынга (60 хардан өрү) 100 рубль кирилде дадырлыг шыдыраа маргылдаазын 2008 чылдың июнь 12-де 10 шакта национал паррка болурун чарлап тур.

Киржир күзелдиг кижилерни шыдыраазын база шыдыраа шагын ап алгаш келирин дыңнаттывыс.

Харылзажыр тел.: 5-61-43

Оргкомитет.

Аукционну чарлап тур

Мен, Борбак-оол Дамдын-оолович Хертек, Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл суму чагыргазының 2007 чылдың апрель 11-де «Муниципалдың өнчүзүндө турар чер участогун хамааты Борбак-оол Дамдын-оолович Хертекке хөлезиге бээриниң дугайында» №28 доктаалы езугаар көдээ одар-белчириңиң чедимчелиг ажыл-лаарына алган Кара-Хөл сумузуңуң Даштыг-Хөлде «Биче-Бел» деп черни аукционга садарын чарлап тур мен.

Аукцион 2008 чылдың июнь 7-де Кара-Хөл суму чагыргазына болур.

Саналга-касса төвүн хаап турар

Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызы Кызыл-Мажалык суурда саналга-касса төвүн 2008 чылдың август 1-ге чедир хаап кааптарының дугайында шупту сонургалдыг улуска дыңнадып тур.

Судтун шиитпири-биле

Тыва Республиканың Дээди суду 2008 чылдың май 5-те Тыва Республиканың 2006 чылдың июнь 29-та «Тыва Республиканың девискээринге этил спиртин, алкоголь болгаш спирт холумактыг продукцияны бүдүрерин болгаш сайгарарын күрүнөдөн башкаарының дугайында» №1883 УХ-1 Хоойлузуңуң 3 чүүлүнүн 7-ги пунктузун база 7 чүүлүнүн 3-кү кезээн шиитпириңиң хоойлу езугаар күштүг болган хүнүндөн эгелеп күш чок деп санаан.

Шиитпир 2008 чылдың май 20-де күштүг болуп кирген.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин эргим, ынак ававыс Галина Салчаковна ОНГАЙ-ООЛДУ сөөлгү орукче үдежи, биске моральдыг болгаш материалдыг деткимче дузаны кадып, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, Бай-Тайга, Каа-Хем кожууннарындан, Кызыл хоорайдан келген төрелдеривиске, Эрзин, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарындан келген кудаларывыска сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип, оларга черге чедир мөгейип, бүгү-ле чүүлдерге база-ла ындыг чымчак сеткилдиг болурун күзедивис.

Уруглары.

Инновация телевизелдерин шиилир талазы-биле КОНКУРС

Тыва Республиканың Экономика яамызы 2008 чылда оларны боттандыраарыңа үлүүнү акшаладырышыккы хевирлиг күрүнө деткимчезин көргүзеринге инновация телевизелдерин шиилир талазы-биле конкурсту чарлап тур.

Конкурстун сорулгазы болза, боттарының ажыл-чорудулгазын үлетпүр, энергетика, тудуг болгаш көдээ ажыл-агый адырларында боттандырып турар Тыва Республиканың бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларыңа чаа технологияларны болгаш дериг-херекселдерни непередири болур.

Ажык конкурсту 2008 чылдың июль 1-ден эгелеп чорудар. Конкурстка киржириниң чагыгларын 2008 чылдың август 1-ге чедир хүлээп алыр. Конкурстун түннелдерин 2008 чылдың сентябрь 1-ге чедир үндүрер. Түннелдерин массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Конкурстка өнчүлүг хевирлеринден хамаарылга чокка бүдүрүлгелер болгаш албан черлери, база ол ышкаш инвестиция телевизелдерин боттандырып болур аргазы бар болгаш чагыгны шын доядурган хууда сайгарлыкчылар киржир. Күрүнө деткимчезин алырыңа идип үндүрүп турар телевизелдер болза, дараазында негелделерге дүгжүр ужурлуг:

чаа технологияларны, дериг-херекселди непередип турар (инновациялыг), орулгалыг, чогуур техника-экономикиг барымдааларлыг болур ужурлуг.

Конкурстка киржириниң документиленге:

- конкурстка киржириниң чагыгын 2 экземплярга; - төлээр аргалыгын бадыткап турар доку-ментилер;

а) 2007 чыл дургузунда база кредитор болгаш дебитор өрезин тайылбырлаан сөөлгү отчеттук үе дургузунда бухгалтер балансызы;

б) орулгаларының болгаш карылгаларының дугайында отчет;

в) шупту деңгелдин бюджеттеринде өреси чогуунун дугайында шынзылга (үндүрүг органындан болгаш Тыва Республиканың Саң-хөө яамызындан) кирер.

Конкурстун киржикчилери конкурстун харысалгалыг секретарыңа бүрүткедир ужурлуг.

Конкурс дугайында тодаргай информацияны дараазында адрестен билип ап болур: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак Бажы-ңы, каб. 217, харылзажыр телефону: 2-17-67.

e-mail: mineconom@tuv.ru

Бодалдар дузун

Өөрениринге каян-даа белең мен, ынчалзажок мени өөрөдирге, чамдык таварылгаларда таарзын-мас мен.

Черчилль.

Читкенин барымдаалааш...

«Орус дыл болгаш литература» мергежил талазы-биле долу курсту доосканың, орус дыл болгаш литература башкызы квалификациязын бадыткап турар, Кызылдың күрүнениң башкы институтунун Ирина Хеймеровна ДАРМАНЫҢ адынга 1988 чылда тывыскан МВ №185796 дипломуңуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чиигелделиг чагыдылга-2008 (II)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

Хүндүлүг чонувус, «Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар!

Июнь 5-тен 15-ке чедир Бүгү-россия чергелиг чиигелделиг чагыдылганы чарлаан. 2008 чылдың ийиги чартык чылдың чагыдылганын бо цениң дургузунда 25 хуу чиигелделиг кылдыр чагыдып ап болур силер.

ЧАГЫДЫЛГА ИЮНЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчысы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9600. Чагыт 59. Номериңиң парламга дужааганы:

график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: Кү 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008463; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыллаар.